

บทสะท้อนงานมานุษยวิทยาสาธารณะคนไร้บ้าน A Reflection on Public Anthropology of Homeless People

บุญเลิศ วิเศษปรีชา

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Boonlert Visetpricha

Faculty of Sociology and Anthropology, Thammasat University

E-mail: boonlert_pricha@yahoo.com

วันรับบทความ: 27 มกราคม 2564 (Received January 27, 2021)

วันแก้ไขบทความ: 5 พฤษภาคม 2564 (Revised May 5, 2021)

วันตอบรับบทความ: 10 พฤษภาคม 2564 (Accepted May 10, 2021)

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้สนับสนุนกระแสหนึ่งในแวดวงมานุษยวิทยาต่างประเทศ ซึ่งเรียกร้องให้นักมานุษยวิทยาก้าวออกจากแวดวงทางวิชาการที่มุ่งเน้นการตีพิมพ์ผลงานที่อ่านกันเฉพาะในหมู่นักวิชาการ ไปสู่การแสดงบทบาทต่อสาธารณะในประเด็นทางสังคมที่องค์ความรู้ทางด้านมานุษยวิทยาสามารถสร้างประโยชน์ต่อสังคมและกลุ่มคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษา เนื้อหาของบทความแบ่งเป็นสี่ส่วน ส่วนแรก จะทบทวนที่มาและข้อถกเถียงสำคัญเกี่ยวกับมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะในรอบ 20 ปี นับแต่ โรเบิร์ต โบรอฟสกี (Robert Borofsky) จุดกระแสมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะในปี 2000 (Borofsky, 2000) ส่วนที่สอง ผู้เขียนจะยกตัวอย่างงานมานุษยวิทยาเกี่ยวกับคนไร้บ้านในต่างประเทศที่เป็นแนวมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะในสองลักษณะ คือ หนึ่ง งานชาติพันธุ์วรรณาที่ช่วยลดทอนมายาคติเกี่ยวกับคนไร้บ้าน หรือเรียกว่าเป็นการให้การศึกษาต่อสาธารณะ สอง บทบาทของนักมานุษยวิทยาที่มีส่วนสนับสนุน (advocacy) คนไร้บ้านในด้านการปกป้องและการเข้าถึงสิทธิของคนไร้บ้าน ส่วนที่สาม ผู้เขียนจะสังเคราะห์และสะท้อน (reflect) ประสบการณ์ของผู้เขียนทั้งในฐานะที่เคย

ทำงานชาติพันธุ์วรรณาคนไร้บ้าน (บุญเลิศ, 2546ก) เพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติที่สังคมมีต่อคนไร้บ้าน และเคยร่วมเคลื่อนไหวเพื่อสร้างทางเลือกเชิงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับคนไร้บ้าน ในช่วงปี พ.ศ. 2544-2546 ส่วนสุดท้าย ผู้เขียนจะชี้ให้เห็นประเด็นคำถามและบทบาทที่นักมานุษยวิทยาสามารถผลักดันเพื่อสานต่อการยกระดับคุณภาพชีวิตของคนไร้บ้าน

คำสำคัญ: มานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ, มานุษยวิทยาพันธกิจ, คนไร้บ้าน, ความยุติธรรมทางสังคม, การเคลื่อนไหวทางสังคม

Abstract

This article supports an important anthropological trend found abroad, namely, public anthropology. Public anthropology urges anthropologists to go beyond purely academic pursuits by engaging in efforts to address social issues. In this view, anthropologists should demonstrate how anthropological knowledge can contribute to the public sphere and benefit the communities they work with. The article is comprised of four parts. The first part briefly reviews works and debates about public anthropology over the last 20 years since Robert Borofsky began the effort (Borofsky, 2000). Then it will discuss public anthropology outside of Thailand, which contributes to our understanding of the issue of homelessness issues in two important aspects. The first aspect refers to educating the public. Ethnographies on homelessness significantly reduce negative attitudes toward homeless people and provide new frameworks for the public to understand homelessness. The second aspect is about advocacy around homeless people's rights. In the third part, the author synthesizes and reflects on his own experiences both as an ethnographer and supporter of a homeless people's

organization in Bangkok from 2001-2003. This period was a starting point of both a change in public understandings about homeless people and the homeless people's movement. The last part will address issues and roles which anthropologists can play to advocate for homeless people.

Keywords: public anthropology, engaged anthropology, homeless people, social justice, social movement

กระแสนามนุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ: ที่มาและข้อถกเถียง

โรเบิร์ต โบรอฟสกี (Robert Borofsky) นักมานุษยวิทยาร่วมสมัยคนสำคัญที่พยายามผลักดันให้นักมานุษยวิทยาก้าวพ้นจากแวดวงวิชาการด้านมานุษยวิทยาที่ถกเถียงกันด้วยศัพท์ทางทฤษฎีและปลีกตัวจากสังคมไปสู่การแสดงบทบาทข้องเกี่ยวกับประเด็นสาธารณะที่สังคมให้ความสนใจ เพื่อให้สังคมได้ตระหนักถึงคุณค่าของความรู้ทางด้านมานุษยวิทยา และเป็นการยกระดับสถานะสาขามานุษยวิทยาในทางสาธารณะด้วย (Borofsky, 2000, 2010; Beck, 2009; Vine, 2011) ในบทความที่เพิ่งเขียนในปี 2019 โรเบิร์ต โบรอฟสกี และอันโตนิโอ เดอ โลรี สรุปให้เห็นหลักฐานสำคัญของมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะว่า เป็นการแสดงศักยภาพของนักมานุษยวิทยาต่อประเด็นปัญหาสังคมในทางสาธารณะ อีกทั้งเป็นการผลักดัน การข้องเกี่ยว และการมีส่วนร่วมของนักมานุษยวิทยาที่กว้างไปกว่าขอบเขตพรมแดนทางวิชาการ โดยถือว่าเป็นพันธกิจ (commitment) ที่นักมานุษยวิทยาช่วยปรับเปลี่ยนมุมมองข้อถกเถียงทางสาธารณะ รวมถึงสนับสนุนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น โดยเฉพาะกับกลุ่มคนที่นักมานุษยวิทยาทำงานด้วย (Borofsky & De Lauri, 2019: 5-6) ผู้เขียนทั้งสองชี้ให้เห็นว่า สาขามานุษยวิทยาถูกทำให้เป็นชายขอบทั้งในการถกเถียงทางวิชาการและทางสาธารณะ นักมานุษยวิทยาจึงควรช่วยกันแสดงให้เห็นว่า องค์ความรู้ทางมานุษยวิทยามีคุณค่าในการทำ ความเข้าใจประเด็น

ปัญหาที่สังคมกำลังทวงไย จริยธรรมในการวิจัยทางด้านมานุษยวิทยา จึงควรไปไกลกว่าหลักที่ว่า งานวิจัยทางด้านมานุษยวิทยาจะต้องไม่เป็นอันตรายต่อกลุ่มคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษา (do no harm) แต่ต้องพยายามทำให้งานวิจัยเกิดประโยชน์และมีส่วนช่วยเหลือผู้อื่นที่ไปไกลกว่าประโยชน์ทางวิชาการ (Borofsky & De Lauri, 2019: 7-15)

นอกจากนี้แล้วยังมีกระแสขับเคลื่อนในทิศทางใกล้เคียงกับมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะในเวลาต่อมา นั่นคือ มานุษยวิทยาพันธกิจ (engaged anthropology) เซธา โลว์ (Setha Low) นักมานุษยวิทยาเมืองร่วมสมัยคนสำคัญ จากมหาวิทยาลัยแห่งเมืองนิวยอร์ก (the City University of New York) ได้ให้นิยามมานุษยวิทยาพันธกิจว่า เป็นปฏิบัติการของนักมานุษยวิทยาที่ตระหนักถึงพันธะที่มีต่อผู้ให้ข้อมูลและชุมชนที่นักมานุษยวิทยาศึกษา โดยยืนอยู่บนหลักการสำคัญของมานุษยวิทยา คือ การให้ความเคารพต่อศักดิ์ศรีและสิทธิของมนุษย์ทุกคน เพื่อส่งเสริมความยุติธรรมทางสังคม (Low, 2011: 390) โลว์ยังเสริมว่า การทำงานของนักมานุษยวิทยาในกระแสหลังอาณานิคมควรทำงานในลักษณะเป็นผู้ร่วมงาน (collaborative) ไม่ใช่มีสถานะเหนือกว่าคนที่ตนศึกษา และนำเสนองานในลักษณะหลายเสียงจากมุมมองของผู้คนที่แตกต่างกัน ไม่ใช่มุมมองที่นักมานุษยวิทยาผูกขาดเพียงมุมมองเดียวเท่านั้น (multivocal writing) (Low, 2011: 390)

จากข้างต้นจะเห็นว่า มานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะและมานุษยวิทยาพันธกิจมีความซ้อนทับกันระดับหนึ่ง คือต่างพยายามทำให้งานทางด้านมานุษยวิทยามีส่วนสนับสนุนกลุ่มคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษา แคทเธอริน เบสต์แมน (Catherine Besteman) อธิบายจุดเน้นที่แตกต่างของแนวคิดทั้งสองว่า มานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ จะเน้นการเผยแพร่ความรู้ทางด้านมานุษยวิทยาออกนอกวงวิชาการไปสู่พื้นที่ทางสาธารณะ โดยมีลักษณะร่วมมือหรือเคลื่อนไหวกับกลุ่มคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษาหรือไม่ก็ได้ หากนักมานุษยวิทยามีสถานะเป็นบุคคลสาธารณะ ที่ให้ความเห็นต่อสาธารณะในประเด็นที่สังคมสนใจจากมุมมองมานุษยวิทยาก็นับเป็นมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะได้

(Besteman, 2013: 4) ส่วนมานุษยวิทยาพันธกิจ จะเน้นการทำงานร่วมกับชุมชนและผู้คน เพื่อเผชิญหน้ากับปัญหาและมุ่งสู่การเปลี่ยนแปลงในระดับชุมชนหรือสังคม (Besteman, 2013: 4)

เซทา โลว์ และ ซัลลี เองเกล เมอร์รี่ (Sally Engle Merry) นักมานุษยวิทยา กฎหมายและสิทธิมนุษยชนจากมหาวิทยาลัยนิวยอร์ก (New York University) (Low & Merry, 2010) สนับสนุนให้นักมานุษยวิทยามีพันธกิจ (engagement) ต่อสังคมและกลุ่มคนที่ตนเองศึกษา โดยแจกแจงบทบาทที่นักมานุษยวิทยาสามารถทำได้ จากการที่นักมานุษยวิทยามีประสบการณ์ร่วม (sharing) กับผู้คน และตระหนักถึงพันธกิจในการสนับสนุนให้เกิดความยุติธรรมทางสังคม มาสู่บทบาทด้านการสอนและให้การศึกษาทางสาธารณะ บทบาทในการวิพากษ์สังคม (Susser, 2010) อีกลักษณะหนึ่งของการมีพันธกิจของนักมานุษยวิทยา คือ การทำวิจัยร่วมกับผู้คนต่าง ๆ (collaboration) โดยเน้นการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้องในการกำหนดประเด็นและค้นหาคำตอบไปพร้อม ๆ กัน รวมถึงความรู้ที่ได้รับก็จะถูกนำไปปฏิบัติ ส่วนอีกสองบทบาทที่โลว์ และ เมอร์รี่ กล่าวถึง คือบทบาทในการสนับสนุน (advocacy) ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนองค์กรชุมชน การให้การเป็นพยานในฐานะผู้เชี่ยวชาญในศาล หรือในคณะกรรมการต่าง ๆ ผู้เขียนทั้งสองยังกล่าวถึง ไมเคิล เฮิร์ชเฟลด์ (Michael Herzfeld, 2016) นักมานุษยวิทยาจากมหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด ที่แสดงบทบาทสนับสนุนการปกป้องบ้านของชนกลุ่มชนป้อมมหากาฬในกรุงเทพมหานคร บทบาทสุดท้ายที่มีระดับของการมีส่วนร่วมเคลื่อนไหวมากที่สุดก็คือ การเป็นนักกิจกรรมเคลื่อนไหว (activism) เป็นกรณีที่นักมานุษยวิทยาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่พวกเขาศึกษา และร่วมเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องสิทธิของกลุ่มคนและชุมชนเหล่านี้ด้วย (Low & Merry, 2010: S203-S211) สำหรับผู้เขียน นักมานุษยวิทยาท่านหนึ่งที่ควรได้รับการยกย่องมากในฐานะนักเคลื่อนไหวที่พยายามปกป้องสิทธิคนที่เธอศึกษา คือแนนซี เชเพอร์ฮิวจ์ส (Nancy Scheper-Hughes) ไม่เพียงแต่ศึกษาการค้าวัวควาย (ไต) เท่านั้น ยังมีตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการของ Organ Watch ที่จับตาเกี่ยวกับการค้ามนุษย์อีกด้วย (Scheper-Hughes, 2003, 2009)

ในช่วงระยะ 20 ปีที่ผ่านมา กระแสความสนใจมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ ขยายตัวกว้างขวางระดับหนึ่ง ที่เห็นได้ชัดก็คือ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย (university of California press) ตีพิมพ์งานมานุษยวิทยาในชุด California Series on Public Anthropology ตั้งแต่ปี 2001 จนถึงสิ้นปี 2020 ออกมาถึง 41 เล่ม โดยเล่มที่น่าสนใจ เช่น หนังสือของพอล ฟาร์เมอร์ (Paul Farmer) นักมานุษยวิทยาที่มีชื่อเสียงระดับสากลนอกแวดวงมานุษยวิทยา เพราะเป็นผู้ก่อตั้งโครงการแพทย์ไร้พรมแดนช่วยเหลือผู้ติดเชื้อ HIV ที่มียอดจำหน่ายถึง 70,000 เล่ม (นับถึงปี 2011) ส่วนเล่มอื่น ๆ ที่ไม่ได้เป็นที่นิยมนักก็ยังมียอดจำหน่ายอยู่ราว 1,500-3,000 เล่ม ซึ่งยอดจำหน่ายระดับนี้ถือว่ายังเป็นหนังสือที่อ่านกันในชั้นเรียนมากกว่าผู้อ่านในวงกว้าง (Vine, 2011)

อย่างไรก็ดี กระแสผลักดันมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ มิใช่ว่าจะได้รับการขานรับไปในทิศทางเดียว มีข้อวิพากษ์จากผู้ที่ไม่เห็นด้วยอยู่เช่นกัน อาทิ เมอร์ริลล์ ซิงเกอร์ (Singer, 2000) นักมานุษยวิทยาการแพทย์ที่มีบทบาทในทางมานุษยวิทยาประยุกต์อยู่ก่อนแล้ว เขาโต้แย้งว่า การให้เหตุผลของกลุ่มที่ผลักดันกระแสมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ เป็นชุดคำอธิบายราวกับว่าที่ผ่านมา นักมานุษยวิทยาไม่เคยมีบทบาทในทางสาธารณะ ซึ่งไม่สอดคล้องกับข้อเท็จจริง ในแวดวงนักมานุษยวิทยาอเมริกัน ฟรานซ์ โบแอส (Franz Boas) ผู้ได้ชื่อว่าเป็นบิดาของมานุษยวิทยาอเมริกัน มีบทบาทอย่างมากในทางสาธารณะ ด้านต่อต้านการเหยียดเชื้อชาติในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 มาการเร็ต มีด (Margaret Mead) ก็เป็นนักมานุษยวิทยาอเมริกันอีกคนที่มีชื่อเสียงออกสื่อสาธารณะเสมอ ๆ และยังเป็นผู้บุกเบิกมานุษยวิทยาพันธกิจ ซึ่งมักกล่าวถึงประเด็นปัญหาสังคมอย่างปัญหาที่อยู่อาศัย การพัฒนาเมือง เชื้อชาตินิยม มลพิษ และทำงานร่วมกับผู้อื่นจากหลายแขนง (Low & Merry, 2010: S204-S205; Rylko-Bauer, Singer, & Willigen, 2006) ด้วยเหตุนี้ จึงมีนักมานุษยวิทยาหลายคนไม่เห็นด้วยกับการเรียกร้องให้นักมานุษยวิทยาแสดงบทบาททางสาธารณะ เพราะนักมานุษยวิทยาได้แสดงบทบาททางสาธารณะมานานแล้ว เพียงแต่ก่อนหน้านี้ถูกกล่าวถึงในสาขาย่อยมานุษยวิทยาประยุกต์ (Rylko-Bauer, Singer, & Willigen, 2006)

มีชุดคำอธิบายชุดหนึ่งว่า ลักษณะของการทำงานวิจัยเชิงมานุษยวิทยา ที่ศึกษาด้วยการใช้ชีวิตร่วม “อยู่ที่นั่น” (being there) (McGranahan, 2006: 255-267) กับคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษาอย่างลึกซึ้งเพื่อเข้าใจวิถีชีวิต และโลกทัศน์ของพวกเขา โดยใช้ระยะเวลาในการศึกษายาวนานอย่างน้อยหกถึง เจ็ดเดือน หรือหนึ่งปีขึ้นไป ทำให้นักมานุษยวิทยามีความผูกพันกับกลุ่มคนที่ เขาหรือเธอศึกษา อีกทั้งกลุ่มคนนี้นักมานุษยวิทยาส่วนใหญ่ศึกษามักเป็น กลุ่มคนชายขอบหรือคนเล็กคนน้อย เมื่อนักมานุษยวิทยาตระหนักถึงการถูก เอารัดเอาเปรียบที่โครงสร้างสังคมกระทำต่อพวกเขา หรือเห็นอคติที่สังคม มีต่อกลุ่มคนที่พวกเขาศึกษา ปัจจัยเหล่านี้จึงประกอบกันเป็นแรงผลักดันให้ นักมานุษยวิทยาตระหนักในพันธกิจการผลักดันให้เกิดความเป็นธรรมกับ กลุ่มคนที่พวกเขาและเธอศึกษา (Low & Merry, 2010) นอกจากนี้ นัก มานุษยวิทยาในต่างประเทศที่มีบทบาทในทางสาธารณะดังที่กล่าวไปแล้ว นักมานุษยวิทยาไทยที่ทำการวิจัยเกี่ยวกับวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์บนพื้นที่สูง เช่น ปกาเกอญอ อย่าง อานันท์ กาญจนพันธ์ (2536, 2547) ฉลาดชาย รมิตา นนท์ (2536) ยศ สันตสมบัติ (2542) จนถึง ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539, 2541) ก็มีบทบาทในทางสาธารณะอย่างมากในการเปลี่ยนแปลงอคติที่คน พื้นราบมีต่อชาวปกาเกอญอ จากอคติที่ว่า “ชาวเขาทำไร่เลื่อนลอยตัดไม้ ทำลายป่า” สู่การเข้าใจองค์ความรู้เกี่ยวกับการปลูกพืชหมุนเวียน “ป่าชุมชน” และการอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน

ในแวดวงมานุษยวิทยาเมือง รศ.ดร. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เป็นผู้ มีบทบาทสำคัญในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับ “คนสลัม” แม้หนังสือชีวิตและ จุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการจัดโครงสร้าง ความสัมพันธ์ในสลัมตามตัวแบบระบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นคุณูปการสำคัญทาง วิชาการของงานชิ้นนี้ (อคิน, 2537) แต่อาจารย์อคินก็ยังมีส่วนในเชิงนโยบาย เช่น การประเมินโครงการแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัยของการเคหะแห่งชาติ (อคิน, 2525) ซึ่งให้คำอธิบายชุดหนึ่งที่ยังคงใช้ได้มาจนถึงปัจจุบัน คือ คำอธิบายที่ว่า ทำไม การย้ายคนสลัมไปอยู่ในอาคารสงเคราะห์จึงล้มเหลวในไทย รูปธรรมของ

ความล้มเหลวก็คือ คนสลัมที่ถูกย้ายไปขึ้นแพลตฟอร์มจะเชิงสิทธิแล้วกลับมาหาที่รกร้างว่างเปล่าสร้างบ้านเรือนของตนขึ้นใหม่ อาจารย์อธิบายว่าที่เป็นเช่นนี้เพราะหลายเหตุผลประกอบกัน ได้แก่ ห้องในอาคารแพลตฟอร์มขนาดเล็กเมื่อครอบครัวขยายมีสมาชิกเพิ่มขึ้นจึงไม่เพียงพอต่อการอยู่อาศัย ประกอบกับอาชีพของคนสลัมที่เป็นแรงงานนอกระบบ เช่น ค้าขาย หาบเร่ จึงต้องใช้พื้นที่บ้านเป็นที่เตรียมของขาย แต่ห้องในแพลตฟอร์มไม่สะดวก รวมถึงอาชีพค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ หน้าบ้านที่คนในสลัมส่วนใหญ่ทำกัน เมื่อย้ายขึ้นไปอยู่บนแพลตฟอร์มก็ไม่สามารถทำได้สะดวก ด้วยเหตุนี้ คนในสลัมจึงไม่ประสงค์ที่จะย้ายขึ้นแพลตฟอร์ม ประเด็นการย้ายหรือไม่ย้ายขึ้นแพลตฟอร์มยังเป็นประเด็นอยู่ในปัจจุบัน ดังเช่นโครงการ Smart community ที่การทำเรือแห่งประเทศไทยมีแผนจะรื้อย้ายคนสลัมไปอยู่แพลตฟอร์มในชุมชนแออัดคลองเตยส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วย (ประชาไท, 2562)

จากการที่นักมานุษยวิทยาทั้งไทยและต่างประเทศก็เคยมีบทบาทเพื่อสาธารณะมาก่อน ผู้เขียนจึงเห็นด้วยกับข้อโต้แย้งที่ว่า ที่ผ่านมานักมานุษยวิทยามีใช้ว่าจะไม่บทบาทในทางสาธารณะเสียทีเดียว อย่างไรก็ตาม นับแต่มีการตรวจสอบความข้องเกี่ยวของนักมานุษยวิทยาอเมริกันในช่วงสงครามเย็นว่า ถูกใช้หรือยินยอมถูกใช้เพื่อเป็นเครื่องมือของรัฐบาลสหรัฐอเมริกาในการแทรกแซงสถานการณ์การเมืองในไทยและเวียดนาม หรือไม่ (Nader, 1997 อ้างใน Low & Merry, 2010: S206) ทำให้นักมานุษยวิทยาระมัดระวังที่จะไปร่วมงานกับภาครัฐ โดยเฉพาะล่าสุดโครงการ Human Terrain Systems (HTS) ของรัฐบาลอเมริกันในช่วงที่เข้าไปศึกษาความสงบในอิรักและอัฟกานิสถาน ซึ่งดูเหมือนจะเห็นความสำคัญของความรู้ทางด้านมานุษยวิทยา มีการจ้างนักมานุษยวิทยาเพื่อให้ความรู้ด้านวัฒนธรรมกับทหารอเมริกันที่ไปปฏิบัติการในพื้นที่ โครงการนี้ถูกวิพากษ์วิจารณ์จากแวดวงมานุษยวิทยาว่า จะเป็นอีกครั้งที่มานุษยวิทยาถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการทหาร (Low & Merry, 2010: S206) อีกทั้งบทบาทของนักมานุษยวิทยาต่อสาธารณะในช่วง 1980s-2000s ก็ลดน้อยลง กระแสการผลักดันให้เกิดการตื่นตัวในด้านมานุษยวิทยาสาธารณะในช่วงต้นศตวรรษนี้จึงมีน้ำหนักรองรับ

ก่อนที่จะกล่าวเฉพาะเจาะจงถึงมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะในประเด็นคนไร้บ้าน ฟิลิปเป้ บรูโซส์ (Philippe Bourgois) นักมานุษยวิทยา ร่วมสมัยคนสำคัญจากมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย (University of Pennsylvania) ก็แสดงความเห็นอยู่หลายครั้งว่า นักมานุษยวิทยาจำนวนมากยังติดกับภาพลักษณ์ของการเดินทางไปในดินแดนอันห่างไกลเพื่อบอกเล่าชีวิตของผู้คนที่ดูน่าทะนุถนอม ส่วนนักมานุษยวิทยารุ่นใหม่ก็พะวงกับข้อวิพากษ์ว่า หากไปศึกษาคนที่ดูเหมือนจะมีอำนาจน้อยแล้ว พวกเขากำลังหาประโยชน์จากความสัมพันธ์อันไม่เท่าเทียม จึงหันมาศึกษาชุมชนหรือผู้คนที่ไม่แตกต่างจากตัวนักมานุษยวิทยา บรูโซส์ชี้ว่า โลกนี้ยังมีคนที่ทุกข์ทน ไร้เสียง คนที่อยู่ชายขอบของเมืองและระบบโครงสร้างเศรษฐกิจโลก หากนักมานุษยวิทยาไม่ศึกษาคนกลุ่มนี้ จะมีใครเป็นผู้ศึกษา บรูโซส์ยกย่องงานชาติพันธุ์วรรณาของ ดอนนา เอ็ม โกลด์สไตน์ (Donna M. Goldstein, 2013) ที่ศึกษาคนสลัมในบราซิลซึ่งใช้ชีวิตท่ามกลางความรุนแรงในชีวิตประจำวัน และแสดงให้เห็นว่าคนเหล่านี้ถูกกดขี่อย่างซับซ้อนภายใต้โครงสร้างสังคมปัจจุบันอย่างไร งานชิ้นนี้เป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงให้เห็นว่านักมานุษยวิทยามีความทุกข์ร้อนร่วมกับคนชายขอบในสังคม (Bourgois 2013: XV-XVI) ผู้เขียนขอเสริมต่อบรูโซส์ว่า งานศึกษาเกี่ยวกับคนไร้บ้าน เป็นอีกประเด็นหนึ่งการศึกษาแนวทางมานุษยวิทยาไม่เพียงเพื่อทำความเข้าใจวิถีชีวิตของพวกเขา แต่การมีประสบการณ์ร่วมกับคนไร้บ้านทำให้นักมานุษยวิทยาตระหนักว่าจำเป็นต้องสร้างข้อเสนอแนะบนฐานของความเข้าใจชีวิตคนไร้บ้านเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตและสร้างทางเลือกให้กับคนไร้บ้านด้วย

มานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ : ประเด็นคนไร้บ้านในต่างประเทศ

สำหรับการทบทวนงานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะในประเด็นคนไร้บ้านในต่างประเทศ (ส่วนใหญ่เป็นที่สหรัฐอเมริกา) จะกล่าวเป็นสองบทบาท บทบาทแรก คือ งานมานุษยวิทยาที่มีลักษณะให้การศึกษาทางสาธารณะ (Borofsky & De Lauri, 2019) ได้แก่ งานมานุษยวิทยาที่ช่วย

ลดทอนอคติและสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับคนไร้บ้าน บทบาทที่สองคือการที่นักมานุษยวิทยาให้การสนับสนุน (advocacy) หรือร่วมเคลื่อนไหว (activism) เพื่อส่งเสริมสิทธิและผลักดันนโยบายเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของคนไร้บ้าน ในส่วนขอบเขตของงานทางด้านมานุษยวิทยาในที่นี้จะเน้นงานลักษณะชาติพันธุ์วรรณา

คุณูปการของงานชาติพันธุ์วรรณาเพื่อสาธารณะประเด็นคนไร้บ้านกลุ่มแรก ได้แก่ งานที่ช่วยลดอคติและทำให้สังคมเข้าใจคนไร้บ้านมากขึ้น ปฏิเสธไม่ได้ว่าความรู้สึกแรกทีคนทั่วไปมีต่อคนไร้บ้าน ไม่ว่าจะเป็นในสหรัฐอเมริกา อังกฤษ หรือญี่ปุ่น ไม่ใช่ภาพเชิงบวก น่าเห็นอกเห็นใจทีเดียว แต่มักจะติดภาพจำว่า คนไร้บ้านคือคนติดแอลกอฮอล์ คนใช้ยาเสพติด ทำให้ไม่สามารถทำงานพึ่งตนเองได้ โดยในสหรัฐอเมริกาภาพจำเชิงลบ ของคนไร้บ้านผูกติดกับคำว่า Tramp ที่น่าจะใกล้เคียงกับภาพลักษณ์ที่ติดกับคำว่า คนเร่ร่อน ในภาษาไทย ก่อนที่กลุ่มเคลื่อนไหวเล็ก ๆ นำโดย โรเบิร์ต เฮย์ส (Robert Hayes) และ มิทช์ ซินเดอร์ (Mitch Synder) นักเคลื่อนไหวเพื่อคนไร้บ้าน ในนิวยอร์กจะสร้างคำใหม่ เพื่อเรียกคนที่ตกงานในช่วงที่มีการปรับเปลี่ยนระบบการจ้างงาน การลดลงของที่อยู่อาศัยราคาถูกลง และการตัดงบประมาณด้านสวัสดิการสังคม ในยุคประธานาธิบดีโรนัลด์ เรแกน ที่บริหารประเทศตามแนวทางเสรีนิยมใหม่ว่า The Homeless (Jencks, 1994: V)

ช่วงแรกที่ปรากฏการณ์คนไร้บ้านเพิ่มมากขึ้นในสหรัฐอเมริการาวปลายทศวรรษ 1970s งานวิจัยชิ้นแรก ๆ ที่มักถูกอ้างถึงเป็นงานวิจัยเชิงปริมาณของ Peter Rossi (1989) นักสังคมวิทยาที่มหาวิทยาลัยแมสซาชูเซต งานของโรสซีใช้ข้อมูลเชิงปริมาณ เพื่อแสดงให้เห็นว่า คนไร้บ้านในช่วงทศวรรษ 1980 มีคุณลักษณะต่างจากคนพเนจรในยุคก่อนหน้านี้ กล่าวคือ เป็นคนหนุ่มอายุราว 20-30 ปี มีชาติพันธุ์หลากหลาย ไม่ใช่มีเฉพาะคนผิวขาวเหมือนในอดีต รวมถึงพบสัดส่วนของคนไร้บ้านที่เป็นผู้หญิงและเด็กด้วย ไม่ใช่ชายโสดเท่านั้น

หากไม่นับงานชาติพันธุ์วรรณาเกี่ยวกับคนพเนจวก่อนทศวรรษ 1980 เช่น The Hobo ของ นีล แอนเดอร์สัน (Anderson, 1923) หรือ

กลุ่ม Skid Row แรงงานโสดที่อาศัยตามท้องเช่าราคาถูก (Spradley, 1970) แล้ว งานชิ้นแรกที่ได้รับยกย่องว่าเป็นงานชาติพันธุ์วรรณาเกี่ยวกับคนไร้บ้าน คือ งานศึกษาคนไร้บ้านในนิวยอร์ก ของ คิม ฮอปเปอร์ และ อัลเลน แบ็กซ์เตอร์ (Kim Hopper and Ellen Baxter) ซึ่งอธิบายตั้งแต่ช่วงต้นที่มีประเด็นเกี่ยวกับคนไร้บ้านว่า สาเหตุที่คนไร้บ้านปฏิเสธที่จะเข้าพักที่ศูนย์ที่พัก (shelter) เพราะขาดความเป็นส่วนตัว มีความรุนแรงแผ่ซ่านอยู่ และการบริหารจัดการที่แย่มาก คนไร้บ้านจึงเลือกไปอยู่ตามตึกที่ถูกทิ้งร้าง หรือสถานีรถไฟใต้ดินมากกว่า งานชิ้นนี้ยังโต้แย้งภาพที่คนมักเข้าใจว่า คนมาเป็นคนไร้บ้านเพราะปัญหาป่วยทางจิต ทว่าปัญหาทางจิตอาจจะไม่ได้เป็นสาเหตุ แต่เป็นผลมาจากการต้องใช้ชีวิตข้างถนนหรือในศูนย์ที่พัก (Hopper & Baxter, 1981) คิม ฮอปเปอร์ เป็นนักมานุษยวิทยาที่ทำงานกับคนไร้บ้านยาวนาน และได้รับยกย่องในฐานะผู้มีส่วนสนับสนุนเชิงนโยบายเกี่ยวกับคนไร้บ้านด้วย (Rylko-Bauer, Singer, & Willigen, 2006: 183) และเคยเป็นประธานเครือข่ายพันธมิตรเพื่อคนไร้บ้าน (National Coalition for the Homeless)

งานชาติพันธุ์วรรณาเกี่ยวกับคนไร้บ้านที่ช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับคนไร้บ้านว่า พวกเขาไม่ใช่คนที่ชอบแยกตัวอย่างโดดเดี่ยว หากแต่เป็นมนุษย์ที่ต้องการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเช่นเดียวกับคนอื่น ๆ งานศึกษาคนไร้บ้านที่ไปรับแจกอาหารในสถานที่แจกอาหารสำหรับคนไร้บ้าน (soup kitchen) โดย อีริน เกลชเชอร์ (Irene Glasser) แสดงให้เห็นว่า ชีวิตและความสัมพันธ์ของคนไร้บ้านที่มารับแจกอาหารมีความหมายมากกว่าแค่การมารับขนมปัง (More than Bread) ซึ่งเป็นชื่อหนังสือ หากแต่สถานที่แจกอาหารเป็นพื้นที่ที่คนไร้บ้านได้มาพบปะ แลกเปลี่ยนข่าวสาร และสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม (Glasser, 1988)

หลังจากงานชิ้นนี้แล้ว อีริน เกลชเชอร์ ยังมีหนังสือเชิงสังเคราะห์อีกชิ้นหนึ่งร่วมกับ ราอี บริดจแมน (Irene Glasser and Rae Bridgman) ชื่อ *Braving the Street: The Anthropology of Homelessness* (1999) ในหนังสือเล่มนี้ผู้เขียนทั้งสองได้สังเคราะห์งานด้านมานุษยวิทยาที่เกี่ยวข้องกับคนไร้บ้าน ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นงานมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ เช่น งานที่

อธิบายว่าคนไร้บ้านเป็นใคร ทำไมจึงเกิดคนไร้บ้าน โดยเกลซเซอร์และบริดจแมนชี้ให้เห็นว่า งานเชิงมานุษยวิทยาจะเชื่อมโยงให้เห็นว่า การเป็นคนไร้บ้านมิใช่ความบกพร่องส่วนบุคคล หากแต่เป็นผลพวงของการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง อาทิ การจ้างงานในอุตสาหกรรมลดน้อยลง (Hopper & Hamberg, 1986) ส่วนปัจจัยด้านที่อยู่อาศัย ได้แก่ การลดลงของห้องเช่าราคาถูกหรือโรงแรมรายวันที่เคยเป็นที่รองรับผู้มีรายได้น้อยซึ่งไม่สามารถเช่าอพาร์ทเมนต์มาตรฐาน แต่การพัฒนาเมือง การรื้อล้างที่อยู่อาศัยราคาถูก ทำให้คนที่ไม่สามารถเช่าอพาร์ทเมนต์มาตรฐานต้องมาเป็นคนไร้บ้าน (Wolch & Dear, 1993) การลดจำนวนโรงพยาบาลหรือสถานพยาบาลสำหรับผู้ป่วยทางจิต ภายใต้ถ้อยคำที่สวยหรูว่า “คืนพวกเขาสู่ชุมชน” ครั้นไม่มีชุมชนที่รองรับคนเหล่านี้ จึงกลายมาเป็นคนไร้บ้าน เพราะนโยบายของรัฐ (Redick and Witkin, 1983)

งานสองชิ้นสำคัญต่อมาคือ หนังสือของ โจนาธาน โคโซล (Jonathan Kozol) เรื่อง Rachel and Her Children (1988) เป็นงานทางด้านมานุษยวิทยาที่แสดงให้เห็นว่า ที่มาของการเป็นคนไร้บ้านเป็นปัจจัยเชิงโครงสร้าง งานชิ้นนี้ถูกอ่านอย่างแพร่หลายนอกแวดวงมานุษยวิทยา ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 1988 และได้รับรางวัล The Robert F. Kennedy ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้ที่ทำให้ถูกอ่านอย่างแพร่หลายก็คือ การใช้เรื่องเล่าทางด้านมานุษยวิทยาให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจเรื่องราวได้ง่าย ทำนองเดียวกับงานชาติพันธุ์วรรณาของ อีเลียต ลิโบว์ (Elliot Liebow) เรื่อง Tell Them Who I am (1993) งานชิ้นนี้ลิโบว์สะท้อนประสบการณ์ของเขาในฐานะนักมานุษยวิทยา ประจำสถาบันสุขภาพจิตแห่งชาติ (National Institute of Mental Health) และตรวจพบว่าตัวเองป่วยเป็นโรคมะเร็ง เขาจึงคิดว่าจะใช้ชีวิตที่มีอยู่ให้มีความหมายอย่างไร จึงไปเป็นอาสาสมัครศูนย์ที่พักสำหรับคนไร้บ้านผู้หญิงนอกเมืองวอชิงตัน ดี.ซี. และช่วยเหลือผู้หญิงไร้บ้านที่นี้ หนังสือเล่มนี้สะท้อนประสบการณ์การเป็นอาสาสมัครและเห็นแง่มุมชีวิตในรายละเอียดของคนไร้บ้าน ทั้งการต้องรับมือกับความโดดเดี่ยวในชีวิตประจำวัน การพักผ่อน และความเสีย ชื่อหนังสือเล่มนี้ก็มาจากการแนะนำของคนไร้บ้านที่อยากจะบอกเล่าเรื่องราวของพวกเขาสู่คนภายนอกง่าย ๆ ว่า พวกเธอคือใคร มีความจำเป็นอย่างไรจึงมาใช้ชีวิตข้างถนน งานสองชิ้นนี้เป็นตัวอย่างของการเขียนงานชาติพันธุ์วรรณาที่เล่าเรื่องชีวิตด้วย

ภาษาง่าย ๆ และสามารถจับกลุ่มผู้อ่านได้กว้างกว่าหนังสือที่มีศัพท์เทคนิคทางวิชาการ

งานชาติพันธุ์วรรณาชีวิตคนไร้บ้านที่สำคัญและน่าสนใจมากอีกชิ้นหนึ่ง คืองานของ ฟิลิปเป้ บรูโซส์ และ เจฟฟ์ ซอห์นเบอร์เกอร์ (Bourgois & Schonberg, 2009) หนังสือ *Righteous Dopefiend* เป็นหนึ่งในชุด California Series in Public Anthropology กล่าวถึงวิถีชีวิตของคนไร้บ้านที่ใชยาเสพติดในรัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา แม้ว่าบรูโซส์จะไม่ได้ให้ความสนใจกับมิติ “การไร้บ้าน” เป็นประเด็นหลักของการศึกษา กล่าวคือ ไม่ได้สนใจตอบคำถามเรื่องการเข้าสู่การเป็นคนไร้บ้าน การออกจากการเป็นคนไร้บ้านแต่มุ่งเน้นทำความเข้าใจวิถีชีวิตความสัมพันธ์ของกลุ่มคนใชยาเสพติดประเภทโคเคนที่เป็นคนไร้บ้าน ทั้งความสัมพันธ์ในหมู่พวกเขาเองที่มีภูมิหลังทางชาติพันธุ์และสีผิวแตกต่างกัน และความสัมพันธ์ของพวกเขากับระบบการจ้างงาน การสอดส่องตรวจตราของเจ้าหน้าที่รัฐ

ถึงกระนั้น งานชิ้นนี้มีความสำคัญในแง่ที่ไม่หลบเลี่ยงที่จะพูดถึงข้อเท็จจริงว่า มีคนไร้บ้านที่ใชยาเสพติด บรูโซส์มีจุดยืนที่น่าสนใจกว่านักวิชาการไม่ควรพยายามต่อสู้เพื่อปกป้อง “ภาพลักษณ์” ของคนจน จนกลายเป็นสร้างภาพสวยงาม (romanticize) ให้กับคนจนกระทั่งมองข้ามข้อเท็จจริงเขาเสนอว่านักวิชาการควรทำความเข้าใจพฤติกรรมที่แม้จะดูไม่สวยงาม ไม่ว่าจะเป็นการใชยาเสพติด การใช้ความรุนแรงในหมู่คนชายขอบ ซึ่งหากกล่าวไปแล้วก็ต่างตกเป็นเหยื่อของความรุนแรงเชิงโครงสร้าง (structural violence) หรือระบบของการกดขี่ขูดรีดเช่นกัน แต่พวกเขาก็กระทำความรุนแรงระหว่างกัน (intimate violence) ข้อโต้แย้งสำคัญที่บรูโซส์เสนอคือ จำเป็นต้องเข้าใจพฤติกรรมที่ไม่ค่อยงดงามนักของคนจน ภายใต้อุปสรรคที่พวกเขาถูกขูดรีดเอาเปรียบ มีทางเลือกที่จำกัดในการหลุดพ้นจากภาวะที่เป็นอยู่ รวมถึงการถูกครอบงำเชิงอุดมการณ์ ซึ่งเป็นความรุนแรงรูปแบบหนึ่งที่บรูโซส์เรียกว่าความรุนแรงเชิงวัฒนธรรม (cultural violence) (Bourgois & Schonberg, 2009)

ฟิลิปเป้ บรูโซส์ ไม่เพียงแต่เป็นนักมานุษยวิทยาที่มีความแหลมคมในแวดวงทางวิชาการเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องกับการถกเถียงในทางสาธารณะด้วย หนังสือ *Righteous Dopefiend* นอกจากจะเป็นงานชาติพันธุ์วรรณาที่เข้มข้น ถอดเทปบทสนทนาในชีวิตของคนไร้บ้านที่ใช้โคเคนออกมาอย่างตรงไปตรงมา แม้ในเวลาที่พักพวกเขามีปากเสียงกัน ภาพประกอบของหนังสือก็เป็นที่น่าสนใจ โดยเป็นภาพประกอบคนไร้บ้านในอิริยาบถชีวิตประจำวัน ในขณะที่นั่งเล่น สนทนา รวมถึงเวลาที่พวกเขาใช้ยา และเข้าโรงพยาบาล เป็นภาพที่สะท้อนอารมณ์อย่างมาก ภาพเหล่านี้มีส่วนขยายการรับรู้งานของเขานอกแวดวงวิชาการ มีการจัดนิทรรศการภาพถ่ายงานชาติพันธุ์วรรณา (photo-ethnography) ของผู้เขียนทั้งสองในหลายมหาวิทยาลัยและหลายเมือง เช่น Central Washington University, Penn Museum เมืองฟิลาเดเฟีย

บทบาทที่สองของมานุษยสาธาณะเกี่ยวกับคนไร้บ้านในต่างประเทศ คือ บทบาทในการสนับสนุน (advocacy) และมีส่วนร่วมเคลื่อนไหว (activism) เพื่อคนไร้บ้าน แม้ โลว์ และ เมอร์รี จะกล่าวถึงสองบทบาทนี้แยกกัน แต่ทั้งสองก็บอกเองว่า เป็นบทบาทที่อาจแยกจากกันแต่ขาดได้ยาก ผู้เขียนจึงขอกล่าวถึงบทบาทสนับสนุนและร่วมเคลื่อนไหวไปพร้อม ๆ กัน ตัวอย่างนักมานุษยวิทยาที่มีบทบาทสนับสนุนคนไร้บ้านที่สำคัญ เช่น แอนนา ลู ดีเฮฟนอน (Anna Lou Dehavenon, 1994, 1995, 1996) ที่วิพากษ์โครงการช่วยเหลือคนไร้บ้านในเมืองนิวยอร์กที่ไม่มีประสิทธิภาพ ทั้งการขาดแคลนที่อยู่อาศัยราคาถูก การให้เงินช่วยเหลือที่ล่าช้า รวมถึงคุณภาพและสภาพความเป็นอยู่ที่ย่ำแย่ของศูนย์ที่พักสำหรับคนไร้บ้าน (shelter) ดีเฮฟนอนยังชี้ถึงคนอีกกลุ่มหนึ่งที่ต้องขอพักอาศัยกับคนอื่น ๆ ชั่วคราว เช่น ตระเวนพักไปตามบ้านญาติหรือบ้านเพื่อน (doubling-up living) ซึ่งยังไม่ถูกนับว่าเป็น “คนไร้บ้าน” ตามนิยามคนไร้บ้านของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา ซึ่งครอบคลุมเฉพาะผู้ที่ไม่มีที่อยู่อาศัยที่แน่นอน ต้องอาศัยในที่สาธารณะหรืออยู่ในสถานที่จัดไว้สำหรับผู้ไร้ที่อยู่อาศัย การพูดถึงคนกลุ่มนี้ของดีเฮฟนอนชี้ให้รัฐบาลกลางและมลรัฐต้องให้ความสำคัญ รวมถึงช่วยเหลือคนกลุ่มนี้ก่อนที่พวกเขาจะมาเป็นคนไร้บ้าน (Dehavenon, 1994) เกลซเซอร์และบริดจ์แมนยกย่องดีเฮฟนอนว่า ไม่เพียงแต่ทำการวิจัย

เท่านั้น ทว่ายังจัดแถลงข่าว สื่อสารกับนักการเมืองทั้งระดับเมืองและมลรัฐ เพื่อผลักดันให้รับข้อเสนอไปดำเนินการ (Grasser & Bridgman, 1999: 13) นอกจากนี้ ดิเฮฟนอนยังเป็นที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญให้กับพันธมิตรเพื่อคนไร้บ้าน (Coalition for the Homeless) ซึ่งเป็นเครือข่ายภาคประชาสังคมที่สนับสนุนคนไร้บ้านที่เก่าแก่ที่สุด ก่อตั้งในปี 1981 มีฐานเริ่มต้นที่นิวยอร์ก ก่อนจะขยายเป็นเครือข่ายระดับชาติ และดิเฮฟนอนยังเป็นพยานให้การในศาล คดีที่พันธมิตรคนไร้บ้านฟ้องเมืองนิวยอร์ก เนื่องจากไม่มีการจัดที่พักสำหรับคนไร้บ้านที่เหมาะสมกับความเป็นมนุษย์ซึ่งรัฐธรรมนูญสหรัฐอเมริการับรองไว้ ดิเฮฟนอนเสียชีวิตในปี 2012 พันธมิตรเพื่อคนไร้บ้านได้กล่าวสดุดีเธอว่า ไม่เพียงแต่เป็นผู้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับคนไร้บ้านเท่านั้น แต่ยังเป็นคนสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างแท้จริงในด้านนโยบายและสิทธิการเข้าถึงที่อยู่อาศัยของคนไร้บ้าน (Markee, 2012)

นักมานุษยวิทยาที่มีผลงานหลายชิ้นและมีบทบาทต่อการวิพากษ์นโยบายและโครงการช่วยเหลือคนไร้บ้านอีกคน คือ วินเซนต์ ลีออน คาลโล (Lyon-Callo, 2003, 2004) ซึ่งเขาเรียกงานของตัวเองว่า งานชาติพันธุ์วรรณาเชิงกิจกรรมเคลื่อนไหว (activist ethnography) และนิยามงานของเขาเองว่า งานชาติพันธุ์พันธุกิจ (engaged ethnography) ซึ่งแม้จะมีรายละเอียดต่างจากมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ แต่มีจุดเน้นร่วมกันตรงที่สนับสนุนให้นักมานุษยวิทยาสนับสนุนกลุ่มคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษา งานชาติพันธุ์วรรณาของ ลีออน คาลโล ประยุกต์แนวคิดจากหนังสือ “วินัยและการลงทัณฑ์” (Discipline and Punish) ของ มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault, 1979) ที่ว่ารัฐสร้างสถานที่เฉพาะเพื่อใช้ในการลงโทษด้วยการฝึกวินัย โดยทำให้กลุ่มเป้าหมายยอมรับและสร้างระเบียบวินัยในตัวเอง มาวิเคราะห์การขยายตัวของศูนย์ที่พักคนไร้บ้านจนกลายเป็นอุตสาหกรรม (homeless sheltering industry) ว่า สถานที่เหล่านี้เป็นสถานที่พยายามแก้ไขปรับปรุงข้อบกพร่องส่วนบุคคลของคนไร้บ้าน โปรแกรมต่าง ๆ ที่ออกแบบมา เช่น โปรแกรมลดละเลิกแอลกอฮอล์และสารเสพติด การพัฒนาตัวชี้วัดว่าคนไร้บ้านจะได้รับการช่วยเหลือต่อไปหรือไม่ โดยดูจากความพยายามที่จะไปสมัครงาน

บันทึกการไปสมัครงาน การสัมภาษณ์งานที่นำมาแสดงต่อเจ้าหน้าที่ ลีอง คาลโล วิพากษ์กระบวนการเหล่านี้ว่า เป็นการลดทอนสาเหตุของการเป็นคนไร้บ้านให้เป็นเรื่องส่วนบุคคล เป็นการผลิตซ้ำวาทกรรมหลักที่ว่าคนไร้บ้านเป็นคนเปี่ยงเบน ต้องถูกฝึกให้แก้ไขพฤติกรรม ทั้ง ๆ ที่รากเหง้าของปัญหาอยู่ที่การลดลงของการจ้างงาน และการจ้างงานแบบยืดหยุ่นตามชั่วโมงทำงานในยุคเสรีนิยมใหม่ ทำให้คนจำนวนมากไม่มีรายได้พอที่จะไปจ่ายค่าเช่า ขณะเดียวกันที่อยู่อาศัยราคาถูกก็ขาดแคลนด้วย (Lyon-Callo, 2000, 2001; Lyon-Callo & Hyatt 2003)

งานชาติพันธุ์วรรณนาอีกชิ้นหนึ่งที่เป็นงานวิพากษ์นโยบายของรัฐเกี่ยวกับการจัดการคนไร้บ้าน แม้ท่าทีในการวิพากษ์จะไม่ชัดเจนเท่ากับงานของ ลีอง คาลโล ก็ตาม คือ งานศึกษาคนไร้บ้านที่ซานฟรานซิสโก ของ เทเรซา โกวัน (Teresa Gowan, 2010) เธอสรุปความคิดรวบยอด (conceptualize) คำอธิบายสาเหตุของการเป็นคนไร้บ้านที่แตกต่างกันและนำไปสู่การจัดการที่แตกต่างกันด้วยคำ 3 คำ อย่างแหลมคม นั่นคือ ว่าด้วยคนบาป (sin-talk) ว่าด้วยระบบ (system-talk) และว่าด้วยคนป่วย (sick-talk) “ว่าด้วยคนบาป” หมายถึง การอธิบายสาเหตุของการเป็นคนไร้บ้านจากเรื่องศีลธรรม พฤติกรรมที่ถูกตัดสินว่าไม่ดี เช่น การดื่มสุรา การมีประสบการณ์ต้องโทษมาก่อน (ex-convicts) ทำให้ชีวิตต้องมาจบลงที่ท้องถนน ส่วน “ว่าด้วยระบบ” อธิบายว่า รากที่มาของการเกิดคนไร้บ้านมาจากปัญหาเชิงโครงสร้าง ได้แก่ การจ้างงานลดลง ขณะที่ที่อยู่อาศัยราคาแพงขึ้น และการตัดลดงบประมาณด้านสวัสดิการสังคม สำหรับ “ว่าด้วยคนป่วย” อธิบายว่า คนไร้บ้านเป็นคนป่วยที่ต้องรักษา เช่น มีความบกพร่องทางจิต มีประสบการณ์เลวร้ายในอดีต ทำให้มีปัญหาเรื่องวุฒิภาวะทางอารมณ์ รวมถึงคนติดสุราที่ควรได้รับการบำบัดรักษา เป็นต้น กระแสนี้อาจจะยอมรับสาเหตุเชิงโครงสร้างว่ามีส่วนต่อการเพิ่มของคนไร้บ้าน แต่การหาทางออกนั้นเน้นเรื่องส่วนบุคคล ในระยะหลังคำอธิบายว่า คนไร้บ้านเป็นคนป่วยที่ต้องถูกบำบัดรักษากลายเป็นชุดคำอธิบายที่ได้รับการยอมรับ

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการที่มีบทบาทสนับสนุนการเคลื่อนไหว ซึ่งมากกว่าการเขียนงานให้สาธารณะเข้าใจหรือมีข้อเสนอแนะทางนโยบาย แต่มีส่วนร่วมเคลื่อนไหวในประเด็นคนไร้บ้านด้วย นักวิชาการคนสำคัญคือ ดอน มิทเชลล์ (Don Mitchell) นักภูมิศาสตร์วัฒนธรรม (cultural geographer) แต่ทำงานวิจัยแนวชาติพันธุ์วรรณา มีผลงานแนววิพากษ์การจัดการเมืองตามแนวมาร์กซิสต์ (Marxism) งานชิ้นสำคัญของดอน มิทเชลล์ ที่เกี่ยวข้องกับคนไร้บ้านคือ การวิพากษ์ทัศนยะและท่าทีที่ชนชั้นกลางรังเกียจคนไร้บ้าน ดังปรากฏการณ์ที่เรียกว่า NIMBY-Not in my backyard เป็นการที่ชุมชนตามละแวกบ้านต่อต้านการจัดตั้งศูนย์ที่พัก (shelter) สำหรับคนไร้บ้าน ซึ่งต่อมาขยายไปจนถึงไม่อนุญาตให้มีการแจกอาหารแก่คนไร้บ้านในพื้นที่สาธารณะ มิทเชลล์มีบทบาทสำคัญในการวิพากษ์และต่อต้านการออกกฎระเบียบที่ทำให้การดำรงชีวิตของคนไร้บ้านในพื้นที่สาธารณะกลายเป็นอาชญากรรม (criminalization of homelessness) ไม่ให้คนไร้บ้านใช้พื้นที่สาธารณะ เป็นการจ้องสร้างพื้นที่สาธารณะที่มีลักษณะกีดกันคนไร้บ้าน มิทเชลล์ต่อต้านการจัดการเมืองในแบบดังกล่าว เขาร่วมถกเถียงเกี่ยวกับแนวคิดสิทธิที่จะมีส่วนร่วมในเมือง (the right to the city) ว่า สิทธิดังกล่าวไม่อาจจะอ้างความต้องการของเสียงส่วนใหญ่เท่านั้น แต่ต้องเคารพสิทธิของคนส่วนน้อยด้วย และเสนอว่าสิทธิของคนไร้บ้านวางอยู่บนหลักว่า แม้เขาจะเป็นคนส่วนน้อย เขาก็ควรได้รับการเคารพสิทธิ ดังนั้น จึงเกิดความตึงเครียด (tension) ระหว่างเสียงของคนส่วนใหญ่มกกับคนส่วนน้อยที่ควรได้รับการเคารพและปกป้อง (Mitchell, 2003)

ทาลมัดจ์ ไรท์ (Talmadge Wright) เป็นนักวิชาการอีกคนหนึ่งที่ไม่เพียงศึกษาวิจัย แต่มีส่วนร่วมสนับสนุนการเคลื่อนไหวของขบวนการคนไร้บ้านด้วย ในหนังสือของเขา Out of Place: Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscape (1997) มีความแตกต่างจากงานชาติพันธุ์วรรณาคนไร้บ้านชิ้นอื่น ๆ ที่ศึกษาวิถีชีวิตของคนไร้บ้าน แต่งานชิ้นนี้ไรท์กล่าวถึงการเคลื่อนไหวของคนไร้บ้าน ในเมืองชิคาโก รัฐอิลลินอยส์ และซานโฮเซ

รัฐแคลิฟอร์เนีย ที่ซิกาโกเขาศึกษาการตั้งแคมป์ของคนไร้บ้าน (tranquility city) เป็นการต่อสู้ที่สื่อความหมายว่าคนไร้บ้านไม่ต้องการไปอยู่ในศูนย์ที่พักแบบนอนรวม และการนอนเต็นท์ในแคมป์มีความเป็นส่วนตัวมากกว่า ส่วนในซานโฮเซ ไรท์กล่าวถึงการเคลื่อนไหวของพันธมิตรนักศึกษา – คนไร้บ้าน (Student-Homeless Alliance - SHA.) ซึ่งตัวเขาเองเป็นที่ปรึกษาด้วย ในหนังสือเล่มนี้ไรท์ไม่ปิดบังว่าเขาเองมีส่วนร่วมในขบวนการเคลื่อนไหว พร้อมฉายให้เห็นภาพของคนไร้บ้านที่มีศักยภาพเป็นแกนนำ พัฒนาทักษะในการสื่อสาร ยุทธวิธีต่าง ๆ และผลของการเคลื่อนไหวที่บรรลุถึงการเรียกร้องที่อยู่อาศัย ทั้งในช่วงเปลี่ยนผ่านและที่อยู่อาศัยถาวร ในทางวิชาการหนังสือของไรท์ประยุกต์แนวคิดพื้นที่มาวิเคราะห์การกีดกันคนไร้บ้านในพื้นที่สาธารณะอย่างน่าสนใจอีกด้วย

กล่าวโดยสรุป ในต่างประเทศ มีนักมานุษยวิทยาจำนวนไม่น้อยที่มีบทบาทในการผลักดันประเด็นคนไร้บ้านในทางสาธารณะ โดยเฉพาะในสหรัฐอเมริกา ไม่ว่าจะเป็นบทบาทในด้านการให้การศึกษาต่อสาธารณะ เสนอมุมมองใหม่ในการทำความเข้าใจและขจัดอคติที่มีต่อคนไร้บ้าน และบทบาทในการสนับสนุนและร่วมเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิของคนไร้บ้าน

จากคนเร่ร่อนถึงคนไร้บ้าน: การก่อเกิด “เสียง” ของคนไร้บ้าน

ในแวดวงวิชาการไทย หลังจากที่ได้เขียนได้บุกเบิกการศึกษาคนไร้บ้านในสังคมไทยผ่านวิทยานิพนธ์เรื่อง เปิดพรมแดน โลกของคนไร้บ้าน (บุญเลิศ, 2546ก) ด้วยแนวทางการศึกษาแบบชาติพันธุ์วรรณา โดยการใช้ชีวิตร่วมกับคนไร้บ้านเพื่อทำความเข้าใจโลกทัศน์และทัศนคติของคนไร้บ้าน ต่อมาเมื่องานศึกษาของผู้เขียนได้รับการเผยแพร่ในรูปแบบของการนำเสนอวิทยานิพนธ์ที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ก็ได้รับความสนใจจากสื่อมวลชนหลายสำนักนำไปเสนอเป็นรายงานพิเศษ (มติชนรายวัน, 2546; Bangkok Post, 2003) อาจกล่าวได้ว่า ขณะนั้น (ระหว่างปี 2544-2546) สังคมไทยกำลังตระหนักถึงจำนวนคนไร้บ้านที่เพิ่มมากขึ้น และมีข่าวเกี่ยวกับมาตรการของรัฐที่มุ่งเน้นการควบคุมคนไร้บ้านมากกว่าให้

ความช่วยเหลือ งานชาติพันธุ์วรรณนาของผู้เขียนจึงตอบสนองความต้องการที่จะเข้าใจที่มาและวิถีชีวิตของคนไร้บ้านในสังคมไทยในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี ต่อมาเมื่อศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรตีพิมพ์งานของผู้เขียนในรูปหนังสือ (บุญเลิศ, 2546ข) อีกทั้งหนังสือยังได้รับรางวัลชูเกียรติ อุทกะพันธุ์ รางวัลหนังสือวิชาการดีเด่นสาขาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาในปี 2550 โดยคณะกรรมการกล่าวถึงจุดเด่นของหนังสือเล่มนี้ว่าอยู่ที่วิธีการศึกษาแบบชาติพันธุ์วรรณนา โดยการใช้ชีวิตอย่างใกล้ชิดกับกลุ่มคนที่ต้องการศึกษา และ “ถ่ายทอดอย่างมีสีสัน มีชีวิตชีวา ส่งผลเป็นอย่างมากต่ออารมณ์ความรู้สึก ทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจและเห็นใจในชะตากรรมของเพื่อนมนุษย์ รวมถึงกระตุ้นเตือนสติให้ผู้อ่านต้องทบทวนตนเองด้วยว่า มีส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาคนไร้บ้านหรือไม่” แสดงให้เห็นว่างานชิ้นนี้มีบทบาทกระตุ้นให้ผู้อ่านในวงกว้างนอกแวดวงวิชาการได้ตระหนักถึงประเด็นคนไร้บ้าน นอกจากนี้ หนังสือโลกของคนไร้บ้าน ฉบับพิมพ์ครั้งแรกจำนวน 2,000 เล่ม ยังเป็นหนังสือวิชาการที่พิมพ์จำหน่ายเล่มแรกของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรที่จำหน่ายหมด จนต้องมีการพิมพ์ครั้งที่สองในปี 2552 (บุญเลิศ, 2552) สะท้อนให้เห็นว่า มีกลุ่มผู้อ่านที่สนใจหนังสือเล่มนี้กว้างกว่าผู้อ่านในแวดวงวิชาการเท่านั้น ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ นักวิชาการอาวุโสของสังคมไทย กรุณาใช้ข้อมูลจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนอธิบายตอบโต้ทัศนคติที่มองคนไร้บ้านอย่างลดทอนความเป็นมนุษย์ ในคอลัมน์ของอาจารย์ในหนังสือพิมพ์มติชนสุดสัปดาห์ (นิธิ, 2546)

จากที่ลำดับความเป็นมาโดยย่อ น่าจะกล่าวได้ว่า หนังสือโลกของคนไร้บ้านมีลักษณะเป็นงานมานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะ ในความหมายเบื้องต้นที่สุดก็คือ มีส่วนช่วยลดทอนอคติที่สังคมทั่วไปมีต่อคนไร้บ้าน และหันมามองคนไร้บ้านด้วยความเข้าใจมากขึ้น เช่น เข้าใจความซับซ้อนของเส้นทางการมาเป็นคนไร้บ้านที่มีเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม ครอบครัว ซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุมของคนไร้บ้านเอง อธิบายถึงวิถีชีวิตของคนไร้บ้านที่พยายามพลิกแพลงหาวิธีการใช้ชีวิตรอด แบบที่ไม่จำเป็นต้องเป็นมิฉฉาชีพตามที่สังคมหวาดระแวง รวมถึงทำความเข้าใจข้อจำกัดที่ทำให้คนไร้บ้าน

ไม่สามารถหลุดออกจากวงจรการเป็นคนไร้บ้านได้ง่าย โดยเฉพาะเรื่องพื้นที่ ที่คนทั่วไปคิดว่าเป็นทางแก้ไขปัญหาคอนไร้บ้าน “ง่ายๆ” แต่ความจริงแล้วไม่ยากก็คือ การจ่ายค่ารถให้พวกเขากลับบ้านหรือภูมิลำเนาเดิม งานชาติพันธุ์วรรณาที่เข้าถึงความรู้สึกของคนไร้บ้านแจ่มแจ้งให้เห็นว่า การทำใจกลับบ้านไม่ใช่เรื่องง่ายสำหรับคนไร้บ้านหลายคน เพราะไม่มีใครอยากกลับบ้านในฐานะผู้พ่ายแพ้ นอกจากนี้ยังมีหลายคนไม่มีบ้านให้กลับ ทำให้ระยะหลังแทบไม่เห็นข้อเสนอ “มั่งง่าย” แบบนี้ถูกกล่าวถึง อีกประเด็นหนึ่งที่สำคัญ คือ การเปลี่ยนความเข้าใจของคนทั่วไปที่ว่า ภาครัฐมีหน่วยงานและแนวทางช่วยเหลือคนไร้บ้านที่เหมาะสมอยู่แล้วนั้นคือ มีกรมประชาสงเคราะห์ (ในขณะนั้น) เป็นผู้รับผิดชอบ และแนวทางหลักที่ใช้กันคือ นำคนไร้บ้านไปพักที่สถานสงเคราะห์คนไร้ที่พึ่ง แต่งานของผู้เขียนและการเคลื่อนไหวของคนไร้บ้านเปลี่ยนความเข้าใจนี้อย่างสำคัญว่า คนไร้บ้านส่วนใหญ่ไม่ชอบการถูกส่งเข้าสถานสงเคราะห์ ผู้เขียนเห็นว่าประเด็นนี้เป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการเปลี่ยนแนวทางการจัดการเกี่ยวกับคนไร้บ้านบนพื้นฐานของความเข้าใจวิถีชีวิตของคนไร้บ้าน

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนไม่อาจกล่าวอ้างเกินความเป็นจริงว่า ลำพังงานชาติพันธุ์วรรณาจะสามารถเปลี่ยนอคติที่มีต่อ “คนเร่ร่อน” ไปสู่การเข้าใจ “คนไร้บ้าน” มากขึ้น อีกทั้งลำพังความเข้าใจที่มากขึ้นก็ไม่อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายที่ส่งผลต่อการยกระดับคุณภาพชีวิต หรือสร้างทางเลือกให้กับคนไร้บ้านได้ แต่การเปลี่ยนแปลงสามารถเกิดขึ้นได้ เพราะมีการสนับสนุนให้เกิดการรวมกลุ่มของคนไร้บ้าน ให้พวกเขาเชื่อมั่นในตัวเองและต่อรองกับหน่วยงานรัฐได้ เพื่อขยายความในประเด็นนี้ ผู้เขียนจะทบทวนประสบการณ์และถอดบทเรียนในช่วงปี 2544-2546 ขณะที่ผู้เขียนกำลังศึกษาภาคสนามเพื่อเขียนวิทยานิพนธ์ และอีกสถานะหนึ่งคือ ผู้เขียนทำงานอยู่ที่มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย (มพศ.) ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ริเริ่มทำงานกับคนไร้บ้าน โดยผู้เขียนเป็นผู้ปฏิบัติงานหลักในโครงการคนไร้บ้านของ มพศ. ผู้เขียนได้กล่าวถึงบทบาทการเป็นเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนในวิทยานิพนธ์และหนังสือของผู้เขียนแล้ว แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดมากนัก การทบทวนประสบการณ์

ในส่วนนี้จะเผยให้เห็นบทบาทของนักมานุษยวิทยาในการสนับสนุนและร่วมเคลื่อนไหวกับคนไร้บ้าน

ก่อนที่จะมีงานศึกษาเชิงลึกของผู้เขียนเกี่ยวกับคนไร้บ้านนั้น สังคมไทยมีความเข้าใจเกี่ยวกับ “คนเร่ร่อน” “คนจรจัด” “คนไร้บ้าน” จำกัดมาก เมื่อภาครัฐโดยสำนักงานเขตพระนคร กรุงเทพมหานคร มีแผนปฏิบัติการหลายครั้งเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่สนามหลวง คนไร้บ้านเป็นกลุ่มเป้าหมายหลักที่ถูกกีดกันจากการใช้พื้นที่สนามหลวง และเหตุผลที่ต้องกีดกันคนไร้บ้านก็สะท้อนทัศนคติเชิงลบที่หน่วยราชการมีต่อคนไร้บ้านอย่างชัดเจน

ในช่วงที่ผู้เขียนเริ่มศึกษาและทำความเข้าใจกับคนไร้บ้าน คือ เดือนกุมภาพันธ์ ปี 2544 เป็นช่วงที่สำนักงานเขตพระนคร เริ่มมีมาตรการเข้มงวดการใช้พื้นที่สนามหลวง ผู้อำนวยการเขตพระนคร ในขณะนั้นกล่าวว่าสนามหลวงเปรียบเสมือน “หัวแหวน” ของเกาะ/กรุงรัตนโกสินทร์ จึงจัดเจ้าหน้าที่เทศกิจประจำทุกคืน กวดขันไม่ให้มีแม่ค้า หาบเร่ แผงลอยรอบพื้นที่สนามหลวง และริมคลองหลอด พร้อมป้องกันผู้เตร็ดเตร่ค้าประเวณี สำหรับคนไร้บ้านทางสำนักงานเขตพระนครประสานงานกับกรมประชาสัมพันธ์ให้จัดรถมารับผู้ที่มีลักษณะเป็น “คนเร่ร่อน” นอนอยู่ที่สนามหลวง เป็นประจำในเวลา 03.00 น. (มติชนรายวัน, 2544) ผู้เขียนเคยนอนรอเพื่อสังเกตการณ์นำตัวคนไร้บ้านขึ้นรถ โดยการเข้าเสือนอนซึ่งจะไม่ถูกจัดว่าเป็น “คนเร่ร่อน” เมื่อถึงเวลา 03.00 น. เจ้าหน้าที่เทศกิจและเจ้าหน้าที่กรมประชาสัมพันธ์ร่วมกันนับสิบนายจะมาพร้อมรถคล้ายรถสองแถวขนาดใหญ่ เพื่อนำตัวคนที่ปูพลาสติกนอนซึ่งเป็นสิ่งบ่งชี้ว่าเป็น “คนเร่ร่อน” ขึ้นรถ นำตัวไป “ทำประวัติ” ที่สถานแรกรับปากเกร็ด คนไร้บ้านที่เคยถูกนำตัวขึ้นรถแล้วให้ฟังว่าหลังจากทำประวัติ หากพบว่าเพิ่งเคยถูกนำตัวมาครั้งแรกจะถูกปล่อยตัวกลับโดยเจ้าหน้าที่จะแจ้งว่าไม่ให้นอนที่สนามหลวงอีก หากถูกจับกุมซ้ำหลายครั้งจะไม่ได้รับการปล่อยตัวแล้วจะถูกส่งไปสถานสงเคราะห์ ซึ่งในความรู้สึกของคนไร้บ้านไม่อยากจะถูกนำส่งสถานสงเคราะห์ อำเภोधัญบุรี จังหวัดปทุมธานี

คนที่เคยถูกส่งเข้าไปอยู่ในสถานสงเคราะห์จะเล่าต่อ ๆ กันว่า ภายในสถานสงเคราะห์ขาดอิสระ ไม่สามารถออกไปไหนมาไหนได้ อีกทั้งยังต้องปะปนกับผู้ที่มีการป่วยทางจิต ภาษาคนไร่บ้านสนามหลวงเรียกว่า “คนรื้อ” หรือ “พวกรื้อ” คำนี้ผันมาจากคำว่า “ไม่เต็มบาท” ทำให้กลัวว่าอยู่ปะปนแล้วตัวเองจะ “รื้อ” ตามไปด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้คนไร่บ้านไม่ชอบและหวาดกลัวเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์ ส่งผลให้ในระยะต้นพวกเขาทิ้งระแวงผู้เขียนไปด้วยว่าอาจเป็นเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์มาลงพื้นที่เพื่อสืบดูว่าใครเป็นคนไม่มีบ้าน แล้วมาจับกุมในภายหลัง

ต่อมาผู้อำนวยการเขตพระนครแถลงถึงข้อจำกัดของการใช้เจ้าหน้าที่ตรึงพื้นที่สนามหลวงว่า ไม่สามารถดำเนินการต่อเนื่องในระยะยาวได้ เพราะต้องเสียงบประมาณค่าเบี้ยเลี้ยงเจ้าหน้าที่ทำงานล่วงเวลาในเวลากลางคืน เมื่องบประมาณหมดก็ไม่สามารถจัดเจ้าหน้าที่ตรึงพื้นที่ไว้ได้ จึงขอใช้อำนาจของกรุงเทพมหานครตาม พ.ร.บ. รักษาความสะอาด ห้ามประชาชนเข้าไปใช้พื้นที่ตั้งแต่เวลา 23.00-05.00 น. ของวันรุ่งขึ้น เริ่มตั้งแต่วันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2544 กล่าวได้ว่า ประกาศนี้เป็นมาตรการของรัฐมาตรการแรกที่มุ่งควบคุมคนไร่บ้านเป็นการเฉพาะ (ผู้จัดการรายวัน, 2544)

ในช่วงเดือนกรกฎาคม ก่อนที่ประกาศจะมีผลบังคับ ผู้เขียนและเพื่อนจากมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัยพยายามพูดคุยกับคนไร่บ้านว่าพวกเขาคิดอย่างไรกับประกาศของกรุงเทพมหานคร ทำทีของคนไร่บ้านที่ผู้เขียนรู้จักในขณะนั้น ซึ่งน่าจะจะมีจำนวนราว 20-30 คน ต่างตอบไปในทางเดียวกันว่า ต่อให้ไม่ชอบประกาศห้ามของกรุงเทพมหานคร แต่พวกเขาก็ไม่สามารถทำอะไรได้ ซึ่งเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ในบริบทขณะนั้น เพราะประสบการณ์ในชีวิตประจำวันของคนไร่บ้านต่างเคยถูกปฏิบัติอย่างเข้มงวดจากเจ้าหน้าที่เทศกิจ กรุงเทพมหานคร ที่คอยสอดส่อง หากวางเสื้อผ้าข้าวของเครื่องใช้ในที่สาธารณะก็จะถูกยึด ส่วนตำรวจก็คอยตรวจตราด้วยสายตาไม่ไว้วางใจคนไร่บ้านเพราะเกรงว่าจะเป็นมิจฉาชีพ ส่วนปฏิกิริยาจากคนทั่วไปยามเดินสวนกันก็มักมองด้วยสายตา

เจิ้งรังเกียจ ไม่อยากเข้าใกล้ ประสบการณ์เหล่านี้ทำให้คนไร่บ้านคิดว่าเป็นเรื่องยากมากที่จะคัดง้างกับประกาศของรัฐ

กิจกรรมที่มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย ทำเป็นกิจกรรมแรกเพื่อแสดงให้คนไร่บ้านเห็นว่า ยังมีภาคประชาสังคมที่เห็นใจพวกเขา คือ การเปิดเวทีอภิปรายวิพากษ์ประกาศ “ปิดสนามหลวง” ของกรุงเทพมหานคร โดยมีการจัดอภิปรายในวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2544 ที่โรงแรมรัตนโกสินทร์ ซึ่งตั้งอยู่หัวมุมของสนามหลวงนั่นเอง นอกจากจะมี คุณสุวิทย์ วัฒนุ เลขานุการมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย และคุณจันทวิภา อภิสุข จากมูลนิธิส่งเสริมโอกาสผู้หญิง ยังมีผู้อภิปรายที่เป็นนักมานุษยวิทยาสองท่าน คือ รศ.ศรีศักร วัลลิโภดมและอาจารย์ปฐมฤกษ์ เกตุทัต ซึ่งเป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ของผู้เขียน โดยอาจารย์ปฐมฤกษ์ได้อภิปรายในประเด็นที่ว่า สังคมควรเปลี่ยนมุมมองที่มีต่อคนไร่บ้าน ไม่ควรมองแต่เพียงรังเกียจเท่านั้น

ในวันนั้นต้องถือว่าเป็นวันแรกของหลาย ๆ ปรากฏการณ์เกี่ยวกับคนไร่บ้าน นอกจากเป็นเวทีแรกที่มีเสียงของภาคประชาสังคมสนับสนุนคนไร่บ้านแล้ว ผู้เขียนพยายามโน้มน้าวคนไร่บ้านให้กล้าแสดงออกเพื่อบอกกับสาธารณะว่าชีวิตของพวกเขาเป็นอย่างไร เพราะการพูดด้วยตัวคนไร่บ้านเองจะมีน้ำหนักกว่าผู้เขียนหรือคนอื่น ๆ พูด กระทั่ง “พีศรี” (ชื่อสมมติ) ซึ่งเป็นคนไร่บ้านมาราว 3-4 ปี เคยนอนที่หัวลำโพง ใต้ทางด่วน และสนามหลวง ตัดสินใจที่จะเผยตัวเอง ผู้เขียนยังจำได้ว่า ช่วงเวลาที่พีศรีตอบรับว่าจะเป็นหนึ่งในผู้ที่มาแสดงตัว และให้ข้อมูลเกี่ยวกับชีวิตของเธอนั้น ประเด็นสุดท้ายที่เธอคำนึงถึงมากที่สุดคือ กลัวว่าจะ “เสียนามสกุล” ความรู้สึกของพีศรีซึ่งก็น่าจะตรงกับความรู้สึกของคนไร่บ้านหลายคนในขณะนั้น คือ การเป็นคนไร่บ้านเป็นเรื่องน่าอับอาย เพราะมันถึงความล้มเหลวที่ไม่อาจหาที่ซุกหัวนอน จึงไม่ควรแสดงตัวเพราะจะเป็นการประจานตัวเอง อีกทั้งยังทำให้ครอบครัวเครือญาติพลอย “เสียนามสกุล” ไปด้วย แต่ท้ายที่สุดพีศรีก็ตัดสินใจว่า หากแม้แต่กังวลเช่นนี้ก็ไม่มีอะไรดีขึ้น เพราะไม่มีใครให้ความช่วยเหลือ ดังนั้น ผู้บอกเล่าเรื่องราวชีวิตของเธออาจจะมีโอกาสได้รับความเห็นอกเห็นใจและการช่วยเหลือบ้าง

ในเวทีอภิปรายวันนั้น พี่ศรีไม่ได้เป็นวิทยากรหลักบนเวที แต่มีการจัดเตรียมให้เป็นผู้ให้ข้อมูลเพิ่มเติม บอกเล่าชีวิตของเธอก่อนจะมาเป็นคนไร้บ้านว่า เธอและสามีมีลูกชายวัย 5 ขวบอีกหนึ่งคน งานสุดท้ายที่เคยทำก่อนมาเป็นคนไร้บ้านก็คืองานก่อสร้างที่จังหวัดปราจีนบุรี แต่ถูกนายจ้างโกงค่าแรงทำงานเสร็จแล้วได้ค่าแรงไม่ครบตามที่ตกลง ต้องไปร้องเรียน แต่ก็ได้เงินช่วยเหลือมาเล็กน้อย จึงกลับหัวลำโพง ระหว่างนั้นเงินที่มีอยู่ก็ร่อยหรอ การหางานใหม่ก็ยาก เพราะนายจ้างมักเกลียดไม่จ้างคนงานที่มีลูกเล็ก สุดท้ายเธอและครอบครัวจึงต้องมาเป็นคนไร้บ้าน สามีเคยเก็บของเก่า ทำงานก่อสร้างกระทั่งมาลงตัวที่อาชีพขายแผ่นพลาสติกปูนั่งตามงานวัด ก่อนจะลงท้ายการให้ข้อมูลว่า ถ้าเธอเลือกได้ เธอและครอบครัวก็คงไม่อยากมีชีวิตแบบนี้ อยากมีงานทำ มีบ้านอยู่ แต่เธอเลือกไม่ได้จึงต้องอยู่ในสภาพเช่นนี้ น้ำเสียงที่สั่นเครือเพราะความประหม่าของพี่ศรี ทำให้ผู้ฟังในห้องอภิปรายต่างเงิบกริบฟังเรื่องราวชีวิตของเธอด้วยความเห็นอกเห็นใจ สื่อหลายแขนงต่างนำเสนอข่าวการอภิปรายดังกล่าวอย่างกว้างขวาง (ผู้จัดการรายวัน, 2544; มติชนรายวัน, 2544; ไทยโพสต์, 2544)

บรรยากาศของการอภิปรายวันนั้นมีส่วนใจเข้าฟังจนแน่น สื่อมวลชนหลายแขนงก็ไปร่วมด้วย ช่วยให้คนไร้บ้านซึ่งไปร่วมฟังมีความมั่นใจมากขึ้นว่าการถูกปิดกั้นการใช้ชีวิตในพื้นที่สาธารณะของพวกเขามีสังคมให้ความสนใจรับฟังด้วยความเห็นอกเห็นใจ เย็นวันเดียวกันนั่นเอง เป็นวันแรกที่มีการเปิดประชุมหรือเปิดพื้นที่ให้คนไร้บ้านได้แสดงออกกลางสนามหลวง มีทั้งคนไร้บ้านที่ผู้เขียนรู้จักอยู่ก่อนและไม่เคยรู้จัก พวกเขาถ้ามาร่วมประชุมและหยิบไมโครโฟนที่ตั้งไว้แสดงความเห็นและความรู้สึก เช่นว่า คนทั่วไปมักจะมองพวกเขาในแง่ไม่ดี ทั้ง ๆ ที่พวกเขาก็ทำมาหากิน พวกเขาชอบนอนสนามหลวงเพราะเป็นที่โล่ง มีแสงสว่าง มีความปลอดภัยกว่านอนที่มืด ๆ การประชุมในเย็นวันนั้น จึงนำไปสู่ข้อสรุปว่า คนไร้บ้านและคนขายของที่สนามหลวงจะรวมตัวไปยื่นหนังสือถึงกรุงเทพมหานคร โดยมีข้อเสนอว่าหากจะห้ามไม่ให้คนไร้บ้านนอนสนามหลวงก็ต้องมีที่รองรับที่เหมาะสม

วันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2544 เป็นวันที่มีการเดินขบวนของกลุ่มคนไร้บ้านครั้งแรก น่าจะมีคนไร้บ้านเข้าร่วมราว 50 คน และสมาชิกของเครือข่ายสลัม 4 ภาค เข้าร่วมอีกราว 100 คน โดยมีแกนนำเครือข่ายสลัม 4 ภาค ช่วยสนับสนุนเป็นพี่เลี้ยงของการเดินขบวน เนื่องจากมีประสบการณ์ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิแฉนี้มาก่อน ส่วนองค์กรพัฒนาเอกชนก็ช่วยทำแผ่นป้ายสะท้อนความรู้สึกของคนไร้บ้าน แผ่นป้ายอันหนึ่งซึ่งต่อมาเป็นคำขวัญที่มักได้ยินอยู่เสมอก็คือคำว่า “เราคือคนจนจัด ไม่ใช่คนจรจัด” เป็นคำที่ได้มาจากวันเปิดเวทีให้คนไร้บ้านได้สะท้อนความรู้สึกที่สนามหลวงนั่นเอง ซึ่งเป็นคำที่มีพลังความหมายตอบโต้คำเรียกที่มีความหมายเชิงลบ ลดทอนความเป็นมนุษย์ของคนไร้ที่อยู่อาศัย คือคำเรียกว่า “คนจรจัด” หรือ “คนเร่ร่อนจรจัด” เพราะคำว่าจรจัดเป็นคำที่ใช้กับสุนัข ไม่ควรนำมาใช้กับมนุษย์

ที่ศาลาว่าการกรุงเทพมหานคร ว่าที่ ร.ต.ต. เกรียงศักดิ์ โลหะชาละ ปลัดกรุงเทพมหานครขณะนั้น เป็นตัวแทนของฝ่ายกรุงเทพมหานครเจรจากับตัวแทนกลุ่มคนไร้บ้าน ซึ่งก็คือ พี่ศรี ตัวแทนของกลุ่มแม่ค้าหาบเร่ที่สนามหลวง และผู้เขียนในฐานะเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานส่งเสริมการรวมกลุ่มของคนไร้บ้าน ผลการเจรจาทางปลัดกรุงเทพมหานครตอบว่า ประกาศที่ออกไปแล้วว่าห้ามใช้พื้นที่สนามหลวงในช่วงเวลา 23.00-05.00 น. ของวันรุ่งขึ้น ซึ่งจะมีผลในวันที่ 1 สิงหาคม 2544 นั้น ไม่อาจจะยกเลิกหรือเลื่อนได้ แต่จะมีการหามาตรการดูแลคนไร้บ้านที่ได้รับผลกระทบ ส่วนการผ่อนปรนการค้าขายพื้นที่รอบสนามหลวงเป็นไปได้ไม่ได้ (กรุงเทพธุรกิจ, 2544; Bangkok Post, 2001)

หากเปรียบเทียบท่าทีของปลัดกรุงเทพมหานครต่อข้อเสนอของคนไร้บ้านกับตัวแทนกลุ่มแม่ค้าหาบเร่ จะพบว่า มีท่าทีผ่อนปรนต่อกลุ่มคนไร้บ้านมากกว่า อาจเพราะการแสดงให้เห็นว่า พวกเขาเป็นคนยากจนที่สมควรได้รับการช่วยเหลือ ที่สำคัญเป็นเรื่องนอกเหนือความคาดหมายของเจ้าหน้าที่กรุงเทพมหานครอย่างมากที่มีการรวมตัวของคนไร้บ้านมายื่นข้อเสนอพร้อมมีเครือข่ายสลัม 4 ภาค และองค์กรพัฒนาเอกชนสนับสนุน การพูดคุย

หรือการเจรจาระหว่างปลัดกรุงเทพมหานครกับตัวแทนกลุ่มคนไร้บ้าน ยังเปลี่ยนการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนไร้บ้านกับเจ้าหน้าที่กรุงเทพมหานครอย่างมีนัยสำคัญ ก่อนหน้านั้น เจ้าหน้าที่เทศกิจซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติงาน บางคนแสดงท่าทีแข็งกร้าววางอำนาจกับคนไร้บ้าน ครั้นเมื่อตัวแทนคนไร้บ้านสามารถพูดคุยในระดับเสมอเท่าเทียมกับผู้บังคับบัญชาของพวกเขาได้ ทำให้การรับรู้หรือการมองคนไร้บ้านในสายตาของเจ้าหน้าที่เทศกิจโดยเฉพาะกับพีศรีเปลี่ยนไปอย่างมาก

การที่กลุ่มคนไร้บ้านมีตัวแทนเป็นคนไร้บ้านพูดคุยปัญหาของพวกเขาในที่สาธารณะและเป็นตัวแทนในการพูดคุยยื่นข้อเสนอกับหน่วยราชการ นับเป็นก้าวแรกที่สำคัญมากที่ทำให้ “เสียง” ของคนไร้บ้านถูกรับฟังและให้น้ำหนักในทางสาธารณะ พีศรีกลายเป็นตัวแทน หรือ Speaker ในช่วงต้นของการเคลื่อนไหวของคนไร้บ้าน เมื่อมีสื่อโทรทัศน์จะสัมภาษณ์คนไร้บ้านก็จะตามหาพีศรี ผู้เขียนซึ่งช่วงนั้นนอนที่สนามหลวงเป็นเพื่อนพีศรีและครอบครัว เคยเห็นพีศรีถูกปลุกกลางดึกจากรายการข่าวทางโทรทัศน์ที่ตระเวนทำข่าวในเวลากลางคืนให้ขึ้นมาสัมภาษณ์ ภาพเช่นนี้เป็นตัวบ่งชี้ว่า สื่อเริ่มให้ความสนใจรับฟังเสียงของคนไร้บ้าน

อย่างไรก็ดี สถานการณ์ขณะนั้นยังมีข้อจำกัดว่า คนไร้บ้านจำนวนไม่มากนักที่พร้อมจะเปิดตัวพูดคุยกับสาธารณะ (ต่างกับปัจจุบันที่มีคนไร้บ้านหลายคนพร้อมแสดงตัวทางสาธารณะ) จากผลการเจรจากับทางกรุงเทพมหานครที่ว่า กรุงเทพมหานครยังคงเดินหน้าปิดสนามหลวงตามประกาศ แต่จะจัดเต็นท์ชั่วคราวให้อยู่ที่ริมคลองตลอดช่วงตรุษขำมกระทรวงมหาดไทย ซึ่งมีอนุสาวรีย์สหชาติ หรืออนุสาวรีย์หมู ทำให้คนไร้บ้านเรียกเต็นท์นี้ว่า “เต็นท์แม่หมู” เต็นท์นี้ตั้งอยู่ราวสามเดือนก่อนจะยุติ เนื่องจากขาดการบริหารจัดการที่ดี และเป็นบทเรียนสำหรับผู้เขียนด้วยเช่นกันว่า การให้คนไร้บ้านซึ่งไม่เคยรู้จักกันมาก่อนมาอยู่ด้วยกัน หรือบางคนรู้จักกันเพียงผิวเผิน ครั้นต้องมาอยู่ในเต็นท์เดียวกัน การกระทบกระทั่งกันเกิดขึ้นได้ง่าย จนทำให้คนที่ไม่อยากมีเรื่องวิวาทหลีกเลี่ยงไม่มาอยู่ที่เต็นท์

ในช่วงที่มีคนไร้บ้านพักอยู่ที่เต็นท์ มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัยในฐานะองค์กรสนับสนุนคนไร้บ้าน ได้เชิญ ครูประทีป อึ้งทรงธรรม ฮาตะ เลขาธิการมูลนิธิดวงประทีป ซึ่งขณะนั้นเป็นสมาชิกวุฒิสภาที่มาจากการเลือกตั้ง และอาจารย์จรัส ดิษฐาอภิชัย คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ มาเยี่ยมคนไร้บ้านที่เต็นท์ เพื่อให้กำลังใจคนไร้บ้านว่า ผู้ที่มีสถานะทางสังคมและองค์กรอิสระสนับสนุนพวกเขา ซึ่งก็มีสื่อมวลชนตามมาทำข่าวด้วย ผู้เขียนยังจำภาพวันนั้นได้ว่า เมื่อครูประทีปกล่าวให้กำลังใจกับคนไร้บ้านและให้สัมภาษณ์กับสื่อเสร็จ สื่อมวลชนแพนกล้องมาถ่ายภาพคนไร้บ้าน และยื่นไมโครโฟนเพื่อสัมภาษณ์คนไร้บ้านที่นั่งอยู่ภายในเต็นท์ ปรากฏว่าคนไร้บ้านส่วนใหญ่ต่างหันหลังให้กับกล้องของสื่อมวลชน เพราะไม่ต้องการให้ภาพตัวเองออกเป็นข่าว ซึ่งสะท้อนว่า การเป็นคนไร้บ้านนั้นมีความหมายลบ

ประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญมากสำหรับการเคลื่อนไหวของคนไร้บ้านระยะเริ่มต้น คือ การส่งเสริมให้คนไร้บ้านเป็นผู้นำเสนอปัญหาและข้อเรียกร้องด้วยตัวเอง เพราะลำพังนักวิชาการหรือองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป็นผู้สนับสนุนต่างก็มีข้อจำกัดในการผลักดัน ข้อจำกัดของนักวิชาการรวมถึงนักมานุษยวิทยาก็คือ ต่อให้มีงานวิชาการเชิงประจักษ์บนฐานของความเข้าใจเกี่ยวกับคนไร้บ้านอย่างลึกซึ้งเพียงใด ไม่ได้หมายความว่าจะไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายได้เสมอไป เพราะการเสนอให้เปลี่ยนนโยบายเป็นการเสนอให้เจ้าหน้าที่ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการปฏิบัติที่พวกเขาปฏิบัติจนเคยชิน จึงไม่ยากที่จะให้เจ้าหน้าที่ยอมเปลี่ยนแปลงตัวเอง อีกทั้งในฐานะนักวิชาการก็ทำได้เพียงเสนอแนะ หากหน่วยงานรัฐไม่รับข้อเสนอไปปฏิบัติ ข้อเสนอแนะก็เป็นเพียงข้อเสนอแนะต่อไป ไม่อาจกดดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้

ในส่วนขององค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยราชการมักมีทัศนะพื้นฐานว่า องค์กรพัฒนาเอกชนเป็น “ผู้ยุ่ง” “อยู่เบื้องหลัง” หากไม่มีองค์กรพัฒนาเอกชน ฝ่ายรัฐน่าจะดำเนินการต่าง ๆ ไปได้อย่างราบรื่น ไม่มีผู้ขัดขวาง กรณีคนไร้บ้านก็เช่นกัน ดังนั้นการมีกลุ่มคนไร้บ้านเป็นตัวแทนบอกปัญหาของพวกเขาเองจึงมีน้ำหนักความชอบธรรม ดังเช่น ผู้อำนวยการเขตพระนครมองผู้เขียนว่ามาจากองค์กรพัฒนาเอกชน (มากกว่าจะเป็นนักศึกษาระดับ

ปริญาโท) เมื่อผู้เขียนอธิบายเหตุผลที่ได้รับทราบจากคนไร่บ้านว่า ทำไมคนไร่บ้านจำนวนมากจึงไม่อยากเข้าอยู่ที่สถานสงเคราะห์ ตามเหตุผลที่ได้กล่าวไปแล้ว ผู้อำนวยการเขตพระนครแม้จะรับฟังแต่ก็ยังไม่นำหนักนัก จึงตอบผู้เขียนว่า อยากจะขอโอกาสให้เจ้าหน้าที่จากกรมประชาสงเคราะห์ได้อธิบายให้คนไร่บ้านฟังโดยตรง ไม่ผ่านคนกลาง และขอให้ผู้เขียนนัดแนะให้คนไร่บ้านมาพบกับเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์

เมื่อผู้เขียนรับข้อเสนอนี้มาแจ้งกับคนไร่บ้านว่า จะมีเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์มาสอบถามความต้องการของคนไร่บ้านที่เต็นท์แม่หมู่ ปฏิบัติการแรกของคนไร่บ้านส่วนใหญ่ก็คือ บอกว่าเป็นอุปายเพื่อให้คนไร่บ้านมารวมกัน แล้วเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์สามารถจับพวกเขาไปสถานสงเคราะห์ได้โดยง่ายแน่นอนว่าเรื่องดังกล่าวไม่ใช่ข้อเท็จจริง หากแต่สะท้อนทัศนคติได้เป็นอย่างดีว่า ในขณะนั้นคนไร่บ้านมีความไม่ไว้วางใจเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์สูงมาก ผู้เขียนจึงต้องรับรองว่า คำพูดของข้าราชการระดับสูงอย่างผู้อำนวยการเขตย่อมเชื่อถือได้ว่าจะไม่มีการจับคนไร่บ้าน แต่พวกเขาจำเป็นต้องให้ข้อมูลแก่ข้าราชการด้วยตัวเองจึงจะมีน้ำหนักน่าเชื่อถือกว่าพูดผ่านผู้เขียน

ถึงวันนัดหมาย เจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์ก็เข้ามาพูดคุยด้วยท่าทีที่ดี สอบถามการใช้ชีวิตของคนไร่บ้านที่รอให้ข้อมูลอยู่ราว 20 คน โดยมีเจ้าหน้าที่จากสำนักงานเขตพระนครร่วมสังเกตการณ์ด้วย ถือเป็นโอกาสดีที่คนไร่บ้านได้บอกเล่าเรื่องราวการใช้ชีวิตของพวกเขาที่ข้างถนนด้วยตนเอง เสี่ยงว่า ชีวิตข้างนอกไม่ได้แย่นัก พวกเขามีอิสระ เดินไปกินอาหารกลางวันที่แจกที่นั่นที่นี่ หารายได้จากงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ขณะเดียวกันก็เป็นโอกาสดีที่เจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์ได้รับรู้ชีวิตของคนไร่บ้าน ซึ่งก็เป็นคำใหม่สำหรับพวกเขาที่คุ้นเคยแต่กับคำว่า คนเร่ร่อนขอทาน

อย่างไรก็ดี ในช่วงท้ายของหัวค่านั้นมีเหตุไม่เข้าใจระหว่างคนไร่บ้าน “หัวร่อน” กับเจ้าหน้าที่กรมประชาสงเคราะห์ท่านหนึ่ง หลังจากการสอบถามข้อมูลการใช้ชีวิตของคนไร่บ้าน และความสนใจที่จะไปพักที่สถานสงเคราะห์ ผ่านไปพักใหญ่อาจจะเกือบ ๆ หนึ่งชั่วโมง คนไร่บ้านวัยหนุ่มคนหนึ่งรู้สึกเครียด

จึงพูดด้วยน้ำเสียงมีอารมณ์ว่า เขาได้บอกไปแล้วว่าเขาไม่ออกไปอยู่สถานสงเคราะห์ ทำให้เจ้าหน้าที่ซึ่งต้องมากันหลายคน ทำให้เขารู้สึกเครียด เจ้าหน้าที่ก็ตอบกลับว่า การมาสอบถามนี้ไม่ได้กดดัน ขึ้นอยู่กับความสมัครใจ จากนั้นหนุ่มคนไร่บ้านคนนี้ก็พูดพร้อมเข้าไปที่รถปฏิบัติการของกรมประชาสัมพันธ์ ซึ่งเป็นรถกระบะใหญ่ แบบรถสองแถวส่งผู้โดยสารในต่างจังหวัด แต่โดยรอบกระบะรวมถึงด้านท้ายมีลูกกรงแน่นหนา พร้อมพูดว่า เจ้าหน้าที่เห็นพวกเขาเป็นอะไรจึงใช้รถแบบนี้มา และรู้ตัวหรือไม่ว่าคนไร่บ้านมองรถแบบนี้แล้วรู้สึกอย่างไร เจ้าหน้าที่ตอบว่า ต้องเข้าใจการทำงานของเจ้าหน้าที่ เนื่องจากบางครั้งมีประชาชนโทรแจ้งให้ไปรับ “คนเร่ร่อน” ซึ่งบางคนอาจจะเป็นผู้ป่วยทางจิต เพื่อนำตัวพวกเขาไปส่งสถานสงเคราะห์ ในระหว่างทางหากพวกเขาตัดสินใจกระโดดหนีก็จะเกิดอันตรายได้ จึงต้องเป็นรถที่มีลูกกรงแน่นหนา

ต่อมาผู้เขียนได้รับเชิญจากคณะกรรมการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ วุฒิสภา ที่มีคุณพิศาล มูลศาสตร์สาทร อดีตปลัดกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์คนแรก ให้ไปให้ข้อมูลและข้อเสนอแนะเกี่ยวกับผลกระทบจากการประกาศห้ามใช้พื้นที่สนามหลวง เนื่องจากคุรุประทีป อึ้งทรงธรรม ฮาตะ สมาชิกวุฒิสภา เป็นกรรมการอยู่ในคณะกรรมการชุดนี้ด้วย พร้อมทั้งเชิญหน่วยราชการต่าง ๆ มาให้ข้อมูล ผู้เขียนได้หยิบยกเหตุการณ์การโต้แย้งระหว่างคนไร่บ้านหนุ่มหัวร่อนกับเจ้าหน้าที่กรมประชาสัมพันธ์มาเล่าให้คณะกรรมการฟัง รวมถึงแสดงความเข้าใจต่อการทำงานของเจ้าหน้าที่ หากแต่เพิ่มเติมประเด็นสำคัญว่า การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่กรมประชาสัมพันธ์นั้นวางอยู่บนฐานคิดที่จะปฏิบัติต่อ “คนเร่ร่อน” ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีปัญหาทางจิต หรือตามภาพจำที่สังคมมักนึกถึงคนผมเผ่ายาวรุงรังตามท้องถนน แต่การประยุกต์แนวปฏิบัติเช่นนั้นมาปฏิบัติกับคนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งไม่ใช่คนวิกลจริตเป็นแนวทางที่ไม่เหมาะสม เพราะคนกลุ่มที่ผู้เขียนพบเห็นจำนวนมากที่นอนในที่สาธารณะ ไม่ใช่ผู้มีปัญหาทางจิต จึงควรมองพวกเขาจากมุมมองใหม่ เรียกคนกลุ่มนี้ว่า คนไร่บ้าน กล่าวคือ เป็นผู้ที่ไม่มีที่อยู่อาศัยและต้องอาศัยหลับนอนในที่สาธารณะด้วยสาเหตุต่าง ๆ เช่น ไม่มีงานที่มั่นคง ไม่มีรายได้มากพอที่จะไปเช่าที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นคำอธิบายที่พยายามแสดงให้เห็นว่า

กรมประชาสงเคราะห์เข้าใจ “คนไร้บ้าน” ในมุมมองใหม่ ต่างจากคนส่วนใหญ่ที่เข้ารับบริการที่สถานสงเคราะห์ ซึ่งเป็นผู้ป่วยทางจิต

มากกว่านั้น ประธานคณะกรรมการซึ่งเป็นอดีตปลัดกระทรวงพัฒนาสังคมฯ ยังสนับสนุนความคิดของผู้เขียน โดยอธิบายในทางหลักสังคมสงเคราะห์ว่า การรับคนเข้าสถานสงเคราะห์ควรจะเป็นวิธีการสุดท้ายสำหรับผู้ที่ไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้เท่านั้น ถ้าคนไร้บ้านยังหาเลี้ยงชีพด้วยตัวเองได้ และไม่ประสงค์เข้าสถานสงเคราะห์ ก็ไม่ควรถูกนำตัวเข้าสถานสงเคราะห์ เวทีที่คณะกรรมการวันนั้นมีส่วนอย่างมากที่ทำให้กรมประชาสงเคราะห์เข้าใจว่า คนไร้บ้านเป็นคนกลุ่มใหม่ที่ไม่ควรใช้แนวทางรับคนเข้าสถานสงเคราะห์มารองรับ คนกลุ่มที่ผู้เขียนเรียกว่า “คนไร้บ้าน” ที่ไม่สมัครใจเข้าสถานสงเคราะห์ และปล่อยให้กรุงเทพมหานครจัดแนวทางช่วยเหลือคนไร้บ้านที่ได้รับผลกระทบจากการปิดสนามหลวง

หลังจากนั้น กลุ่มคนไร้บ้านจึงไปติดต่อกับทางกรุงเทพมหานคร โดยยื่นข้อเสนอให้กรุงเทพมหานคร จัดศูนย์ที่พักสำหรับคนไร้บ้านเป็นโครงการตัวอย่าง โดยหลักการ คือ ควรมีที่ตั้งที่อยู่ไม่ไกลจากย่านที่มีคนไร้บ้านอยู่จำนวนมาก เพื่อสะดวกในการเข้าถึง ต่างจากสถานสงเคราะห์ของกรมประชาสงเคราะห์ที่อยู่ถึงคลองห้า จังหวัดปทุมธานี และเพื่อให้คนไร้บ้านยังใช้ชีวิตตามที่ตัวเองคุ้นเคยได้ ศูนย์ที่พักนี้ยังจะช่วยให้คนไร้บ้านได้ตั้งหลักปรับตัว บางคนอาจกลับไปทำงานประจำหรือนายจ้างที่อยากจ้างคนทำงานก็อาจจะมาหาคนไร้บ้านที่ศูนย์ที่พักนี้ อย่างไรก็ตาม ในขณะนั้นกลุ่มคนไร้บ้าน ซึ่งมีมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัยสนับสนุน มีความกังวลว่า หากมีข้อเสนอที่สูงเกินไป ทางกรุงเทพมหานครจะไม่รับ จึงยังไม่ได้เสนอถึงที่อยู่อาศัยระยะยาวสำหรับคนไร้บ้าน ข้อเสนอเบื้องต้นจึงอยู่ที่การจัดตั้งศูนย์ที่พักนี้ในแบบนอนรวม ลักษณะคล้ายกับ shelter ในต่างประเทศ ยังไม่ใช่ห้องพักที่มีความส่วนตัว

นอกจากนี้ กลุ่มคนไร้บ้านยังเสนอพื้นที่รูปธรรมที่มีความเป็นไปได้ก็คือ เช่าที่ดินของการรถไฟแห่งประเทศไทย ย่านบางกอกน้อย เพราะคนไร้บ้านที่อยู่ละแวกสนามหลวงสามารถเดินทางมาพักอาศัยได้สะดวก ซึ่งผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานครในขณะนั้น คือ คุณสมิคร สุนทรเวช เห็นด้วยและรับที่จะไป

ขอเช่าที่ดินจากการรถไฟฯ พร้อมทั้งอนุมัติงบประมาณสำหรับการสร้างศูนย์ให้ด้วย อย่างไรก็ตามเมื่อรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร มีนโยบายโครงการบ้านมั่นคง เพื่อส่งเสริมให้ผู้อยู่อาศัยในชุมชนแออัดมีที่อยู่อาศัยที่มั่นคง โดยมีสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) เป็นผู้รับผิดชอบโครงการ พอช. ประสงค์จะสนับสนุนโครงการสร้างศูนย์ที่พักคนไร้บ้านเป็นส่วนหนึ่งของโครงการบ้านมั่นคงด้วย กลุ่มคนไร้บ้านที่เป็นสมาชิกของเครือข่ายสลัม 4 ภาคและมีการประสานงานกับ พอช. อยู่แล้วจึงเห็นด้วย อีกทั้ง พอช. เป็นองค์การมหาชนไม่ได้เป็นหน่วยงานราชการเต็มรูปแบบ และเปิดโอกาสให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการมากกว่า กลุ่มคนไร้บ้านจึงเห็นด้วยที่จะให้ พอช. เป็นผู้สนับสนุนโครงการศูนย์ที่พักสำหรับคนไร้บ้านแทนกรุงเทพมหานคร กระทั่งศูนย์คนไร้บ้านแห่งแรกเปิดให้บริการอย่างเป็นทางการในปี 2551 โดยใช้ชื่อว่า ศูนย์คนไร้บ้านสุวิทย์ วัดหนู เพื่อเป็นเกียรติแก่คุณสุวิทย์ วัดหนู เลขาธิการมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย ที่ผลักดันเรื่องคนไร้บ้านและเสียชีวิตอย่างกะทันหันในปี 2550 คงจะไม่เกินเลยนัก

หากจะกล่าวไว้ในช่วง 2544-2546 เป็นช่วงตั้งต้นสำคัญที่ทำให้กลุ่มคนไร้บ้านได้ตั้งหลัก มีตัวตนทางสังคมและ “เสียง” ของพวกเขาเป็นที่รับรู้และได้ยินในสังคม หลังจากช่วงปี 2546 ผู้เขียนออกจากมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย และเปลี่ยนสถานะมาเป็นนักวิชาการเต็มตัว บทบาทของผู้เขียนเป็นเพียงการหนุนเสริม ส่วนกลุ่มคนไร้บ้านก็ยังคงผลักดันแก้ไขปัญหา โดยการสนับสนุนของเครือข่ายสลัม 4 ภาค และมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย กระทั่งมีองค์กรพัฒนาเอกชนทำโครงการสนับสนุนคนไร้บ้านเพิ่มเติม ไม่ว่าจะเป็นมูลนิธิอิสราชน มูลนิธิกระจกเงา อีกทั้งยังมีโครงการที่มีรูปแบบกิจกรรมสร้างสรรค์ใหม่ เช่น การเล่นละครสื่อปัญหาของคนไร้บ้าน การเชิญชวนแบ่งปันอาหารให้กับคนไร้บ้าน หน่วยงานภาครัฐที่ใช้งบประมาณสนับสนุนนอกจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนแล้ว ยังมีสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ที่สนับสนุนงบประมาณของกระบวนการคนไร้บ้านทั้งในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล เชียงใหม่ และขอนแก่น มีการกล่าวถึงปัญหาด้านสุขภาพและ

การเข้าถึงสิทธิในการรักษาพยาบาล และกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ได้อนุมัติงบประมาณสนับสนุนการสร้างศูนย์เพื่อคนไร้บ้าน รวมถึง 118 ล้านบาท เพื่อจัดตั้งศูนย์คนไร้บ้านที่บริหารจัดการโดยกลุ่มคนไร้บ้านใน 3 พื้นที่ คือ จังหวัดปทุมธานี เชียงใหม่ และขอนแก่น

สถานต่อมานุษยวิทยาเพื่อสนับสนุนคนไร้บ้าน

หากเปรียบเทียบสถานะของคนไร้บ้านปัจจุบันกับเมื่อ 20 ปีที่แล้ว จะพบว่า ปัจจุบันกลุ่มคนไร้บ้านมีตัวตนและมีเสียงปรากฏในที่สาธารณะและสื่อเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด องค์กรภาคประชาสังคมก็พยายามสร้างสรรค์คิดค้นกิจกรรมต่าง ๆ เมื่อหันมาพิจารณาภาคส่วนทางวิชาการ จะพบว่า มีงานศึกษาเกี่ยวกับคนไร้บ้านเพิ่มขึ้นเช่นกัน แต่ส่วนใหญ่เป็นงานสำรวจเชิงปริมาณและประเด็นที่นำเสนอยังเน้นไปที่การทำความเข้าใจและลดอคติที่มีต่อคนไร้บ้าน (อนรรฆ และคณะ, 2559; รณภูมิ, 2560) งานที่เป็นแนวนามุษยวิทยายังเห็นไม่มากนัก เช่น หนังสือ คนไร้บ้าน การเดินทางสู่ความโดดเดี่ยว ของ อัจฉรา รักยุติธรรม (2559) ที่ผู้เขียนสังเคราะห์จากการติดตามประเมินโครงการคนไร้บ้านที่ได้รับงบประมาณสนับสนุนจาก สสส. จึงมีประเด็นด้านสุขภาพ การเสียเปรียบในการเข้าถึงสิทธิการรักษาพยาบาลของคนไร้บ้านที่ไม่มีบัตรประชาชน ข้อเสนอการปรับปรุงระบบการให้บริการของกรมพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ที่ยังไม่สอดคล้องกับความต้องการของคนไร้บ้านที่เดิวนัก นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยในกลุ่มที่เรียกว่า นิติสังคมศาสตร์ ที่ประยุกต์แนวทางการเก็บข้อมูลภาคสนาม (แม้จะไม่ใช่งานชาติพันธุ์วรรณาเต็มรูปแบบก็ตาม) เพื่อฉายให้เห็นถึงประสบการณ์การถูกละเมิดสิทธิในชีวิตประจำวันของคนไร้บ้าน งานกลุ่มนี้เพิ่มมิติข้อเสนอแนะทางด้านการคุ้มครองสิทธิ (สรชา, 2562; เขมชาติ, 2562) นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาเกี่ยวกับคนไร้บ้านบางชิ้นที่มีข้อเสนอแนะต่าง ๆ พ่วงท้าย อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอแนะเหล่านี้แทบจะไม่ถูกพูดถึงในทางสาธารณะ จึงยังคงเป็นเพียงข้อเสนอแนะที่ตีพิมพ์ในวารสารวิชาการเท่านั้น

ดังนั้นแม้ว่าในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา งานวิชาการเกี่ยวกับคนไร้บ้าน มีเพิ่มขึ้นมากมาย แต่ดูเหมือนงานวิชาการไม่ได้ช่วยตอบคำถามต่อยอดจากความรู้เดิม ยังคงย่ำที่มาของการเป็นคนไร้บ้าน วิถีชีวิตของคนไร้บ้านเพื่อลดอคติที่มีต่อคนไร้บ้าน แนวทางการอธิบายก็ไม่ต่างไปจากที่ผู้เขียนริเริ่มไว้ในปี 2546 คือ อธิบายว่าหลายปัจจัยที่ผลักดันให้คนจำนวนหนึ่งมาเป็นคนไร้บ้าน ทั้ง ๆ ที่หลังจากที่ผู้เขียนได้ทบทวนงานของตนเองเปรียบเทียบกับงานในต่างประเทศ ผู้เขียนพบข้ออ่อนในงานของตนเอง เช่น ไม่ได้จัดวางประวัติหรือเส้นทางการเข้าสู่การเป็นคนไร้บ้านของแต่ละคนอย่างเชื่อมโยงกับปัจจัยเชิงโครงสร้างเท่าที่ควร หรือการอธิบายว่า ความเปราะบางของครอบครัวเป็นปัจจัยหลักอันหนึ่งของการเป็นคนไร้บ้าน แต่ไม่ได้วิเคราะห์เชื่อมโยงกับระบบสวัสดิการสังคมของรัฐที่อ่อนแอ ครอบครัวจึงต้องทำหน้าที่ด้านตาข่ายทางสังคม ครั้นครอบครัวไม่พร้อมที่จะทำหน้าที่ จึงทำให้คนจำนวนหนึ่งอยู่ในสถานะเปราะบางที่จะเป็นคนไร้บ้าน

ส่วนงานศึกษาประเด็นการช่วยเหลือคนไร้บ้าน มักเป็นการศึกษาคนไร้บ้านที่ใช้บริการในสถานที่ให้บริการที่จัดโดยรัฐหรือองค์กรพัฒนาเอกชน (รุสนี, 2556; ศศิกาญจน์, 2563) เรียกได้ว่า ศูนย์ที่พักคนไร้บ้านได้กลายมาเป็นสนามของการวิจัยเรื่องคนไร้บ้าน แต่ข้อจำกัดของการใช้สถานคุ้มครองคนไร้ที่พึ่งหรือศูนย์คนไร้บ้านเป็นพื้นที่ศึกษาก็คือ คนไร้บ้านที่เข้าพักที่สถานเหล่านี้เป็นคนส่วนน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับคนไร้บ้านอีกจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในพื้นที่สาธารณะ การศึกษาความต้องการของคนที่พักอาศัยอยู่กับหน่วยงานที่ให้บริการจึงไม่ได้ตอบคำถามว่า ทำไมคนไร้บ้านอีกจำนวนมากจึงไม่ประสงค์เข้ารับบริการ

ขณะที่งานวิชาการ รวมถึงงานแนวมานุษยวิทยาที่เกี่ยวกับคนไร้บ้าน ไม่มีประเด็นที่ก้าวหน้าและมีพลังทางสาธารณะที่ชัดเจน กลับกลายเป็นองค์กรภาคประชาสังคมที่พยายามสังเคราะห์ประสบการณ์จากการทำงานและพัฒนาข้อเสนอต่าง ๆ เช่น กรณีมูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย พัฒนาการออกแบบศูนย์ที่พักที่มีความหลากหลายมากขึ้น เพิ่มความเป็นส่วนตัวสำหรับผู้เข้าพัก

อาศัย เพื่อเพิ่มความรู้สึกถึงการมี “บ้าน” ออกแบบพื้นที่ให้สอดคล้องกับคนไร้บ้านที่เป็นผู้สูงอายุ ส่วนมูลนิธิกระจกเงา ริเริ่มโครงการ “จ้าง วาน ช้า” ส่งเสริมคนไร้บ้านในที่สาธารณะในมิติใหม่คือ ด้านการจ้างงานแบบยืดหยุ่น แล้วให้คนไร้บ้านไปหาเช่าที่อยู่อาศัยเอง ซึ่งสามารถตอบสนองความต้องการของคนไร้บ้านที่ต้องการใช้ชีวิตอิสระ ไม่ต้องนอนรวมในศูนย์ที่พัก

ผู้เขียนกล่าวไปแล้วว่า ในช่วงต้นของการผลักดันนโยบายคนไร้บ้าน ลำพังความรู้ของนักวิชาการและการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชนไม่อาจจะผลักดันประเด็นนโยบายได้ หากไม่มีกลุ่มคนไร้บ้านที่เป็นผู้รับผลกระทบร่วมขับเคลื่อนด้วย ปัจจุบันสถานการณ์กลับกัน คือ กลุ่มคนไร้บ้านและองค์กรภาคประชาสังคมเป็นหัวแถวของการขับเคลื่อน แต่กลุ่มคนทำงานภาคประชาสังคมก็มีข้อจำกัด ตรงที่มีภารกิจในการรับมือกับสถานการณ์เฉพาะหน้า เช่น การบริหารจัดการศูนย์คนไร้บ้านที่จำเป็นต้องมีการทุ่มเทบุคลากรและเวลาที่มีจำกัดไปกับงานจัดการ ทำให้การคิดหรือบุกเบิกงานในมุมมองใหม่ทำได้จำกัด ซึ่งนักวิชาการโดยเฉพาะนักมานุษยวิทยาที่ควรจะมีบทบาทสนับสนุน กลับไม่ได้แสดงบทบาทเสริมด้านนี้มากพอ

การศึกษาแนวทางชาติพันธุ์วรรณาพิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า สามารถทำความเข้าใจวิถีชีวิตของคนไร้บ้านได้อย่างลึกซึ้ง หากพันธกิจของนักมานุษยวิทยาไม่เพียงแค่ว่า “เข้าใจ” คนไร้บ้าน แต่ต้องช่วยยกระดับความยุติธรรมทางสังคมโดยเฉพาะกับคนที่นักมานุษยวิทยาศึกษา ดังนั้น หากจะสานต่อให้งานวิจัยทางด้านมานุษยวิทยาเกี่ยวกับคนไร้บ้านมีพลังและมีคุณูปการในทางสาธารณะ จึงควรเป็นการศึกษาที่ใช้แนวทางชาติพันธุ์วรรณาเพื่อต่อยอดองค์ความรู้เดิม คือ แสวงหาคำตอบเพื่อจัดทำข้อเสนอแนะเชิงนโยบายให้ได้ว่าความต้องการของคนไร้บ้านที่อยู่ในพื้นที่สาธารณะคืออะไร การจัดที่พักสำหรับคนไร้บ้านจำเป็นหรือไม่ ถ้าจำเป็นควรจะเป็นรูปแบบใด จึงจะเหมาะสมสอดคล้องกับความต้องการของคนไร้บ้าน ชุดคำถามที่ควรตอบได้ก็คือ ภาคประชาสังคมจะสนับสนุนและยกระดับคุณภาพชีวิตของคนไร้บ้านได้อย่างสอดคล้องกับความต้องการของพวกเขาอย่างยั่งยืนได้อย่างไร บุคคลทั่วไปมักจะเห็นว่าการให้ความช่วยเหลือในรูปของการแจกอาหารก็เพียงพอแล้ว

แต่อีกด้านหนึ่งการช่วยเหลือแบบนี้ไม่ได้เป็นการช่วยยกระดับคุณภาพชีวิตของคนไร้บ้านอย่างมีนัยสำคัญ คำถามก็คือสิ่งที่คนที่เห็นใจคนไร้บ้านสามารถทำได้ควรเป็นอย่างไร มานุษยวิทยาเพื่อสาธารณะควรมีคำตอบ

นอกจากนี้การตอบคำถามข้างต้น ก็ไม่ควรเป็นการทำงานวิจัยเชิงวิชาการเท่านั้น หากแต่ควรเป็นการทำงานร่วมกับองค์กรภาคประชาสังคมที่มีอยู่แล้ว ไม่ว่าจะร่วมกับกลุ่มคนไร้บ้าน มูลนิธิ และองค์กรต่าง ๆ จึงจะทำให้องค์ความรู้ที่ได้ถูกนำไปใช้ผลักดันทางนโยบายอย่างมีพลัง ข้อเสนอต่าง ๆ จึงเป็นข้อเสนอที่กลุ่มคนไร้บ้าน และองค์กรภาคประชาสังคมพร้อมจะผลักดันไปพร้อม ๆ กัน เพื่อยกระดับความเป็นธรรมทางสังคม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กรุงเทพมหานคร. (2544, 28 กรกฎาคม). พวกหนูจะอยู่ที่ไหน, (ภาพข่าวพร้อมคำบรรยาย).

กรุงเทพมหานคร.

เชมชาติ ตนบุญ. 2562. ไม่รู้จักฉัน ไม่รู้จักเธอ : คนล่องหนในพื้นที่สาธารณะจังหวัด
เชียงใหม่. นิตยสารสังคมศาสตร์, 12(1): 80-106.

ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2526. ประเพณีการทรงผีเจ้านาย และบทบาททางสังคม:
กรณีศึกษาในจังหวัดเชียงใหม่. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ไทยโพสต์. (2544, 23 กรกฎาคม). นักวิชาการด้านปิตุสถานหลวง ชี้ละเมิดใช้พื้นที่
สาธารณะ. ไทยโพสต์.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546, 10-16 ตุลาคม). คนไร้บ้าน. มติชนสุดสัปดาห์.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. 2546ก. เปิดพรมแดน โลกของคนไร้บ้าน. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยา
และมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. 2546ข. โลกของคนไร้บ้าน (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: ศูนย์
มานุษยวิทยาสิรินธร.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. 2552. โลกของคนไร้บ้าน (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ศูนย์
มานุษยวิทยาสิรินธร.

ประชาไท. (2562, 25 กุมภาพันธ์). 'ชุมชนคลองเตย' แจง 4 ประเด็นหลังการทำเรื่อง
ชุดโครงการพัฒนาพื้นที่เตรียมจัดถกใหญ่ 27 ก.พ.นี้. ประชาไท. สืบค้นจาก
<https://prachatai.com/journal/2019/02/81207>.

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. 2539. ภูมิปัญญาในเขตวิทยาชนพื้นเมือง: ศึกษากรณีชุมชน
กะเหรี่ยงในป่าห้วยใหญ่ นครสวรรค์. กรุงเทพฯ: โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ.

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. 2541. วาทกรรมว่าด้วย “ชาวเขา”. สังคมศาสตร์, 11(1):
92-135.

ผู้จัดการรายวัน. (2544, 10 กรกฎาคม). ดีเดย์ 1 ส.ค. นอนสนามหลวงปรับ 500 บาท
พร้อมตรึงกำลังใช้มาตรการเด็ดขาดไล่ผู้ชุมนุม. ผู้จัดการรายวัน.

ผู้จัดการรายวัน. (2544, 23 กรกฎาคม). ‘ปิตุสถานหลวง’ แก่ผิดจุด-ไม่เห็นหัวคนจน.
ผู้จัดการรายวัน.

- มติชนรายวัน. (2544, 23 กรกฎาคม). ‘จุฬา-มธ.’ จวก กทม. ปิดสนามหลวง ไม่เหลียวแล
คนเร่ร่อน. *มติชนรายวัน*.
- มติชนรายวัน. (2544, 28 มิถุนายน). เขตพระนครรับปราบผีขุนไม่ได้ผล. *มติชนรายวัน*.
- มติชนรายวัน. (2546, 7 ตุลาคม). “คนเร่ร่อน –จรจัด” ต้นหญ้าในป่าคอนกรีต ข้าและ
คนไร้บ้าน วิทยานิพนธ์ ชีวิต บุญเลิศ วิเศษปรีชา. *มติชนรายวัน*.
- ยศ สันติสมบัติ. 2542. ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการ
พัฒนาอย่างยั่งยืน (รายงานผลการวิจัย). เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- รณภูมิ สามัคคีคารมย์. 2560. นิยาม และมายาคติกับความเป็นจริงของคนไร้บ้าน
ผ่านการสำรวจในพื้นที่กรุงเทพมหานคร. *วารสารวิจัยสังคม*, 40(2): 155-188.
- รุสณี โช๊ะสะอิ, 2556. แนวทางการประเมินที่อยู่อาศัยของคนไร้บ้าน: กรณีศึกษา
ศูนย์คนไร้บ้านตลิ่งชันและบางกอกน้อย. วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตร
มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศศิกาญจน์ ศรีโสภณ. 2563. บ้าน ทางผ่าน คนไร้บ้าน. *วารสารสถาปัตยกรรม การ
ออกแบบและการก่อสร้าง*, 2(1): 25-35.
- สรชา สุ่มเอมานิชย์. 2562. คนไร้บ้าน ดำรง คนแปลกหน้าของกันและกันในระบบ
กฎหมาย. *นิติสังคมศาสตร์*, 12(1): 107-34.
- อคิน รพีพัฒน์ และคณะ. 2525. รายงานการประเมินผลการปรับปรุงชุมชนแออัด
ของการเคหะแห่งชาติระยะที่ 2-3 (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อคิน รพีพัฒน์. 2537. ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง (พิมพ์ครั้งที่ 3).
กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.
- อนรรฆ พิทักษ์ธานิน, มณฑกานต์ ฉิมมามี, รณภูมิ สามัคคีคารมย์, ธนานนท์ บัวทอง,
ญาณิกา อักษรนำ, และมธุรมาส ทาวรมย์. 2559. การสำรวจข้อมูลทางประชากร
เชิงลึกของคนไร้บ้านในเขตกรุงเทพมหานครและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง (รายงาน
การวิจัย). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).
- อังฉรา รักยุติธรรม. 2559. คนไร้บ้าน: การเดินทางสู่ความโดดเดี่ยว. นนทบุรี: ภาพพิมพ์.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์, ฉลาดชาย รมิตานนท์, และสันธิตา กาญจนพันธุ์. (2536).
ศักยภาพขององค์กรชาวบ้านในการจัดการประชุมชนในภาคเหนือ (รายงานการ
วิจัย). กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2547. ระบบการเกษตรแบบไร้หมุนเวียน: สถานภาพและ
ความเปลี่ยนแปลง (รายงานการวิจัย). เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ภาษาอังกฤษ

- Anderson, N. 1923. *The hobo: The sociology of the homeless man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bahr, H. M. 1968. *Homelessness and disaffiliation*. New York: Bureau of Applied Social Research, Columbia University.
- Bangkok Post. (2003, July 12). No place like home. *Bangkok Post*.
- Bangkok Post. (2001, July 28). Homeless protest against Sanam Luang closure plan. *Bangkok Post*.
- Beck, S. 2009. Introduction: Public anthropology. *Anthropology in Action*, 16(3): 1-14.
- Besteman, C. 2013. Three reflections on public anthropology. *Anthropology Today*, 29(6): 3-6
- Borofsky, R. 2000. Commentary: Public anthropology. Where to? What next?. *Anthropology News*, 41(5): 9-10.
- Borofsky, R. 2010. *Why a public anthropology?*. Kaneohe, Hawaii: Center for a Public Anthropology, Hawaii Pacific University.
- Borofsky, R., & De Lauri, A. 2019. Public anthropology in changing times. *Public Anthropologist*, 1(1), 3-19.
- Bourgois, P. 2013. Forward. In G. M. Goldstein (Ed.). *Laughter out of place: Race, class, violence, and sexuality in Rio shantytown*. Berkeley: University of California.
- Bourgois, P., & Schonberg, J. 2009. *Righteous dopefiend* (vol 21). (California series in public anthropology). Berkeley: University of California Press.
- Dehavenon, A. 1994. Monitoring emergency shelter for homeless families in New York city. *Practicing Anthropology*, 16(4), 12-16.
- Dehavenon, A. L. 1995. *Out in the cold: The social exclusion of New York city's homeless families in 1995*. New York: Action Research Project on Hunger, Homelessness, and Family Health.
- Dehavenon, A. L. (Ed.). 1996. *There's no place like home: Anthropological perspective on housing and homelessness in the United States*. Santa Barbara: Praeger
- Foucault, M. 1979. *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage Books.

- Glasser, I. 1988. *More than bread: Ethnography of a soup kitchen*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Glasser, I., & Bridgman, R. 1999. *Braving the street: The anthropology of homelessness (vol 1)*. New York: Berghahn Books.
- Goldstein, D. M. 2013. *Laughter out of place: Race, class, violence, and sexuality in a Rio shantytown*. Berkeley: University of California Press.
- Goode, J. G., & Maskovsky, J. (Eds.). 2001. *New poverty studies: The ethnography of power, politics, and impoverished people in the United States*. New York: New York University Press.
- Gowan, T. 2010. *Hobos, hustlers, and backsliders: Homeless in San Francisco*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Herzfeld, M. 2016. *Siege of the spirits: Community and polity in Bangkok*. Chicago: University of Chicago.
- Hopper, K., & Baxter, E. 1981. *Private lives/public space: Homeless adults on the street of New York City*. New York: Institute for social Welfare Research, Community services Society.
- Hopper, K., & Hamberg, J. 1986. *The making of the new homeless: from skid row to new poor, 1945–1984*. In R. G. Bratt, C. Hartman, & A. Meyerson (Eds.), *Critical perspectives on housing* (pp. 12-40). Philadelphia: Temple University Press.
- Jencks, C. 1995. *The homeless*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kozol, J. 2011. *Rachel and her children: Homeless families in America*. New York: Three River Press.
- Liebow, E. 1993. *Tell them who I am: The lives of homeless women*. New York: Penguin Books.
- Low, S. 2011. Claiming Space for an Engaged Anthropology: Spatial inequality and social exclusion. *American Anthropologist*, 113(3): 389-407.
- Low, S. M., & Merry, S. E. 2010. Engaged anthropology: Diversity and dilemmas an introduction to supplement 2. *Current anthropology*, 51(S2): S203- S226.

- Lyon-Callo, V. 2000. Medicalizing homelessness: The production of self-blame and self-governing within homeless shelters. *Medical Anthropology Quarterly*, 14(3): 328-345.
- Lyon-Callo, V. 2001. *Homelessness, employment, and structural violence. Exploring constraints on collective mobilizations against systemic inequality*. In J. Goode, & J. Maskovsky (Eds.), *New poverty studies: The ethnography of power, politics, and impoverished people in the United States*. New York: New York University Press.
- Lyon-Callo, V. 2004. *Inequality, poverty, and neoliberal governance: Activist ethnography in the homeless sheltering industry*. Peterborough: Broadview Press.
- Lyon-Callo, V., & Hyatt, S. B. 2003. The neoliberal state and the depoliticization of poverty: Activist anthropology and ethnography from below. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 32(2): 175-204.
- Markee, P. 2012. *State of the homeless 2012*. New York: Coalition for the Homeless.
- McGranahan, C. 2006. Introduction: public anthropology. *India Review*, 5(3-4), 255-267.
- Mitchell, D. 2003. *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. New York: Guilford Press.
- Nader, L. 1997. *The phantom factor: Impact of the Cold War on anthropology*. In N. Chomsky, R. S. Lowen, R. Robin, & C. Simpson (Eds.), *The Cold War and the university: Toward an intellectual history of the postwar years* (pp. 107-146). New York: The New Press.
- Redick, R. W., & Witkin, M. J. 1983. State and county mental hospitals, United States, 1979-80 and 1980-81. *Mental health statistical note*, (165): 1-39.
- Rossi, P. H. 1991. *Down and out in America: The origins of homelessness*. Chicago: University of Chicago Press.

- Rylko-Bauer, B., Singer, M., & Willigen, J. V. 2006. Reclaiming applied anthropology: Its past, present, and future. *American Anthropologist*, 108(1): 178-190.
- Scheper-Hughes, N. 2003. Keeping an eye on the global traffic in human organs. *The Lancet*, 361(9369): 1645-1648.
- Scheper-Hughes, N. 2009. The ethics of engaged ethnography: Applying a militant anthropology in organs-trafficking research. *Anthropology News*, 50(6): 13-14.
- Singer, M. 2000. Why I am not a public anthropologist. *Anthropology News*, 4(6): 6-7.
- Spradley, J. 1970. *You owe yourself a drunk: An ethnography of urban nomads*. New York: Harper & Row.
- Susser, I. 2010. The anthropologist as social critic: Working toward a more engaged Anthropology. *Current Anthropology*, 51(S2): S227-S233.
- Vine, D. 2011. "Public anthropology" in its second decade: Robert Borofsky's center for a public anthropology. *American Anthropologist*, 113(2): 336-339.
- Wolch, J. R., & Dear, M. J. 1993. *Malign neglect: Homelessness in an American city*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Wright, T. 1997. *Out of place: Homeless mobilizations, subcities, and contested Landscapes*. New York: SUNY Press.